

Drago Miletić

Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb

10. 11. 2010.

Izvorni znanstveni rad / *Original scientific paper*

O građevinskim mjenama crkve sv. Jurja u Belcu - drugačije

*Posvećeno
povjesničaru umjetnosti,
konzervatoru i pedagogu,
profesoru Tihomilu Stahuljaku*

*Ključne riječi: sv. Juraj u Belcu, promjene, romaničke značajke
Key Words: St. George's Church in Belec, changes, Romanesque features*

Nakon pregleda dosadašnjih mišljenja o građevnim mijenama crkve sv. Jurja u Belcu autor se kritički osvrće napose na teze izrečene u posljednje doba o vremenu gradnje i izvornoj namjeni prizemlja zvonika, kao i građevinskom razvoju crkve. Na temelju konzervatorskih i arheoloških istraživanja u kojima se ističe nalaz kamenog sarkofaga utvrđeno je da je prizemlje zvonika, koje u svim pojedinostima ima romaničke značajke, izvorno bila grobnica belečkog vlastelina, što objašnjava i sve arhitektonske pojedinosti tog malog prostora.

U razmatranju razvoja srednjovjekovnog graditeljstva u kontinentalnom dijelu Hrvatske dvije crkve potiču posebnu pažnju – nekadašnja župna crkva sv. Jurja u Belcu i župna crkva B. D. Marije u Glogovnici. Kod obje crkve istraživači se znatno razilaze ne samo oko određivanja vremena nastanka pojedinih njihovih dijelova nego čak i oko njihovih prvotnih funkcija i slijeda njihove gradnje, pa stoga ne čudi da ih se ponekada izbjegava spomenuti čak i u onim okolnostima kada bi to moralo biti neizbježno.

Crkva sv. Jurja u Belcu bila je župna crkva sve do proširenja i raskošnog unutarnjeg uređenja dotadašnje kapele sv. Marije Snježne, na što posjetitelja podsjeća uz staru crkvu smješten župni dvor.¹ Neprimjetna iz suvremenih cestovnih pravaca, smještena na krajnjem sjevernom rubu sela,² na nju čak ne upućuju ni oni smeđi smjerokazi, postavljeni prije petnaestak godina pokraj svih naših cesta i putova, kojima se prolaznike nekritički usmjeruje čak i prema onim nakaradnim novim zdanjima, koje bi valjalo pomno sakrivati, a nikako ne pokazivati. Naime, smjerokazi postoje, prvi već negdje kod silaska s autoputa u Zaboku, ali na njima piše – crkva Belec, a ne, budući da su dvije - crkve u Belcu, ili belečke crkve. Došavši u Belec, svatko tko se vodi samo tim smjerokazima, razgledat će župnu crkvu i nakon toga ushićen njezinom ljepotom otići iz Belca ne znajući za postojanje i druge, ne samo znatno starije i iznimno lijepe

nego za razvoj srednjovjekovnog sakralnog graditeljstva u kontinentalnom dijelu Hrvatske iznimno značajne crkve.³

Danas crkva sv. Jurja ostavlja dojam da je vrlo skromne veličine, no ta stara belečka župna crkva veličinom ne odskaka od ostalih srednjovjekovnih župnih crkava koje se nižu, ili su se nizale, na južnim obroncima Ivanščice. Iako je nezaobilazna, pa čak i ključna karika u razmatranju razvoja srednjovjekovnog sakralnog graditeljstva, o njoj i nakon stotinu godina od prvog prikaza u stručnoj literaturi postoje znatna razilaženja u mišljenju o vremenu i slijedu gradnje, čak i izvornoj namjeni pojedinih njezinih dijelova, pa nas stoga ne treba čuditi da radovi na njezinoj konstruktivnoj i građevinskoj sanaciji, te primjerenijoj prezentaciji, traju od 1946. godine i još uvijek im se ne nazire kraj.

Prvi opis crkve zahvaljujemo vizitatoru koji ju je 1639. godine pregledao i zapisao nekoliko vrijednih podataka o njezinom izgledu.⁴ U zvoniku su tada bila dva zvona, a u crkvi ukupno četiri oltara, nova propovjedaonica i – kor. Vizitator se posebno osvrće na pod u crkvi koji »izgleda užasno stoga ponajvećima, što se u njoj sahranjuju plemenitaši koji poslije ne žele ga poravnati. Njima bi se moglo i zabraniti sahranjivanje u crkvi, tako dugo dok ne budu pomogli uređivanju crkve, jer dosad, kako kažu, nisu pomogli niti jednim jajetom.»⁵

2. Pogled s juga, Foto arhiv HAZU / View from the south, HAZU Photo Archive

Sljedeća sačuvana vizitacija nudi nam podatke o promjenama koje su se dogodile na crkvi između 1639. i 1666. godine. Krov je zahtijevao popravak, u zvoniku nije bilo više zvona, nego se »dva posvećena zvona nalaze u drvenom tornjiću podignutom do zidana tornja«. Možda je prethodna oštra primjedba vizitatora potaknula belečke plemenitaše da pomognu svoju crkvu s više nego jednim jačetom, pa je crkva popločena »velikim kamenim pločama«.⁶

Vizitator godine 1677. opisuje crkvu i njezin inventar. I nadalje se kor nalazio kod glavnog ulaza, krov je u međuvremenu popravljen. Za zvonik napominje da »je dosta prostran, ali nerazmjernan s visinom crkve. Do njega je podignut drveni tornjić u kojem su dva zvona.«⁷

Iz prve, vrlo opširne, vizitaciju 18. stoljeću, doznajemo da je kolator župne crkve bio šibenski biskup grof Adam Benedikt Ratkaj. Drveni jednostavan kor je trošan, a za zvonik primjećuje: »Ispred glavnog ulaza dozidan je dosta prostran, ali u visini neskladan zvonik. S njegove vanjske strane je podignut drveni tornjić gdje su smještena dva blagoslovljena zvona...» Ispred pobočnog ulaza prvi se puta spominje zidani trijem, ali se i prvi puta spominje ruševni zidani trijem ispred glavnog ulaza. Važan nam je podatak da je crkva tada imala »šest starinskih prozora«. Okruživalo ju je groblje ograđeno drvenom ogradom, ali bez vrata, a unutar groblja nalazila se i kapelica sv. Mihaela.⁸

Godine 1749. vizitator je zabilježio da su crkva i zvonik dobili novi krov, a vizitator 1768. bilježi da je opustošena

kapela sv. Mihaela.⁹

Vjerojatno pod dojmom blještavila unutrašnjosti novosagrađenih baroknih župnih crkava vizitator 1771. zapisuje: »Crkva je zidana, slična tamnici«, a sedam godina poslije ponavlja taj zaključak: »Pravo je u zadnjoj viziti rečeno da izgleda kao tamnica, jer je bez ikakva ukrasa i sjaja. Dokle god stoje ovi zidovi ona neće moći dobiti pristojan izgled. Kad bi se mogao pronaći pristojan teren, morala bi se podići nova crkva ljepšega sloga. Veći dio bi se mogao podići od klesanog kvadratnog kamena kad se sruše stari zidovi.«¹⁰ Godine 1781. župnom crkvom postaje crkva sv. Marije Snježne, čiji je izdašno osvjetljen prostor s oslikanim zidovima i do tada nigdje viđenim toliko raskošnim crkvenim inventarom učinio suvišnom staru crkvu sv. Jurja. Stoga vizitator 1805. godine pesimistički zapisuje: »... iznutra se vide velike pukotine uzrokovane zadnjim potresom.¹¹ U vrlo jadnom je stanju i nemoguće je pronaći način da bi joj se pomoglo.«¹²

Najraniji opis crkve, ne računajući prethodno navedene koje su sastavljali vizitatori, zahvaljujemo Gjuri Szabi (slika 1). On odmah u prvoj rečenici naglašava da crkva sv. Jurja pripada »među najzagonetnije crkvene građevine u cijelom Zagorju...koja se sastoji iz tri naknadno sastavljena dijela«.¹³ Razmjerno detaljno opisuje crkvu, te zaključuje da je zvonik sličan »berchfritu«, pa čak prozore na njegovom južnom pročelju prepoznaje kao strijelnice.¹⁴ Za brod za-

1. Pogled na crkvu s jugozapada, snimio Gjuro Szabo 1912. god. / View of the church from the southwest, photography by Gjuro Szabo, 1912

3. Unutrašnjost, pogled na svetište. Foto arhiv HAZU / Interior, view of the shrine, HAZU Photo Archive

ključuje da je dozidan zvoniku, a kasnije je »surovo svoden gotskim svodom«. Uočava da je na svetištu mijenjan oblik prozora, a »jedini u starom obliku sačuvani prozor je onaj spomenuti na južnoj strani tornja...»

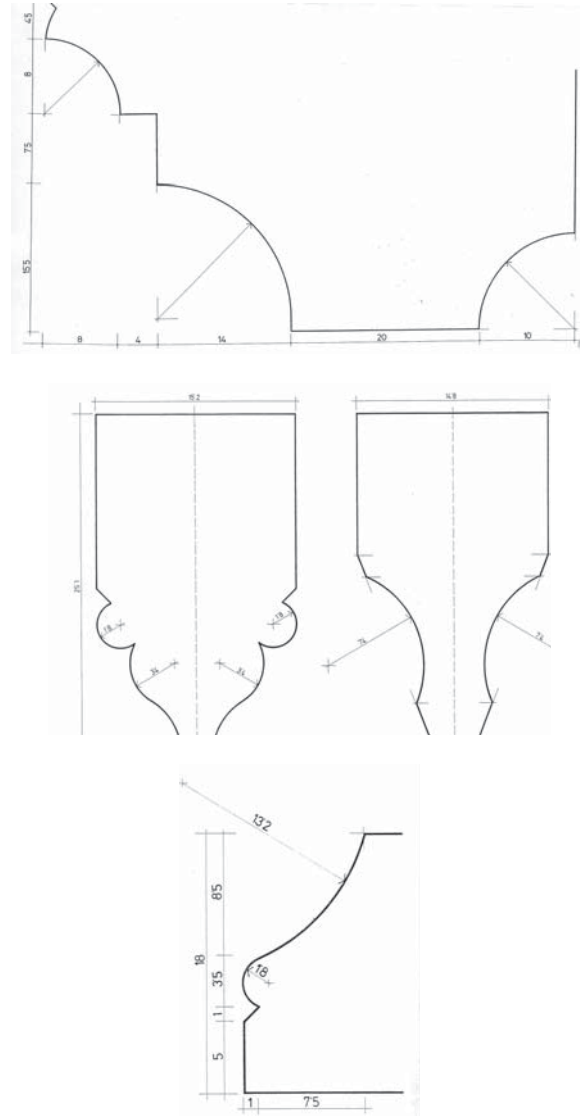
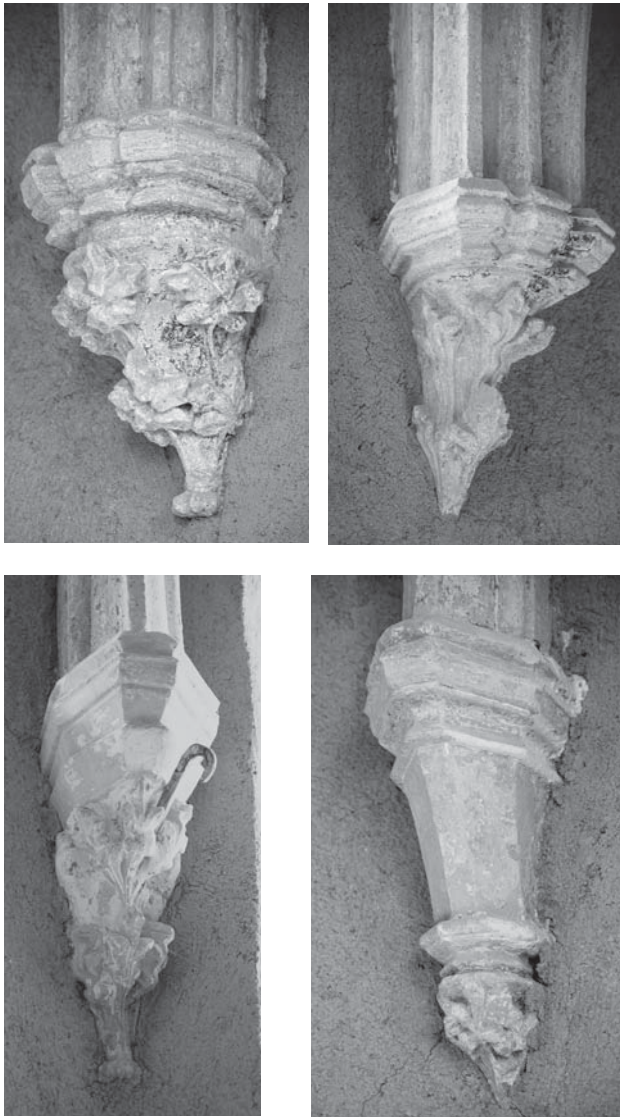
Crkveni povjesničar Vjekoslav Noršić zaključuje da je belečka župa među najstarijima u Zagorju, a crkva sv. Jurja najstariji »gotski spomenik u ovom distriktu... Na tornju se opažaju tragovi romanskoga doba, dok je cijela građevina gotska».¹⁵

Pišući nakon nekoliko godina o obrambenim crkvama u Hrvatskoj, Szabo ističe: »Među zanimljivije primjere ovakvih građevina spada stara župna crkva u Belcu. Nema naime nikakve sumnje da je ta crkva nastala tek u kasnije gotsko doba, dok je toranj očito građen bio u sasvim druge svrhe, pa je mogao biti dijelom izginule kakove utvrde.»¹⁶ Ni poslije petnaestak godina od prvog prikaza crkve sv. Jurja, Szabo nije siguran u datiranje njezinih pojedinih dijelova.¹⁷ Kada se pred kraj života i po četvrti puta osvrće na crkvu sv. Jurja, on ponovno naglašava izvornu obrambenu funkciju ne samo zvonika, nego i lađe, koji pokazuju »sigurne znakove romanskoga doba... Nu izgleda, da to nije bio od iskona toranj crkveni, već dio kakove utvrde, a na to upućuje i to, da se u ladji na sjevernoj strani nalaze dvojica zaidana gotska vrata.»¹⁸

U razdoblju od 1937. do 1939. Artur Schneider pokreće i provodi u šesnaest kotareva kontinentalne Hrvatske sustavno snimanje spomenika kulture, a vrsne fotografije u Belcu snima u kolovozu 1938. Ljudevit Griesbach.¹⁹ Među 512 negativa snimljenih na velikim staklenim pločama nalazi se i devet negativa crkve sv. Jurja u Belcu (slike 2-3), koji se ističu izuzetnom kvalitetom i najbolje nam dokumentiraju izgled i stanje crkve prije istraživanja koja je 1946. godine započeo Tihomil Stahuljak. Uspoređujući Schneiderov snimak u pogledu na crkvu sv. Jurja s južne strane sa snimkom koju je s iste strane snimio Szabo 1912. godine, opažamo da je u tom razdoblju provedena njena sanacija.²⁰

U prvom sustavno obrađenom, ali sažetom pregledu hrvatske umjetnosti Željko Jiroušek za zapadni dio crkve sv. Jurja zaključuje da je »djelomično romaničke crte sačuvao masivni obrambeni četverostrani toranj kasnogotičke ladanjske crkve sv. Jurja u Belcu».²¹ U dijelu u kojem govori o gotičkoj arhitekturi Jiroušek izdvaja jednu posebnost crkve sv. Jurja: »Osobito treba naglasiti, da je stara župna crkva u Belcu jedina naša ladanjska građevina, u kojoj se do danas, osim starijeg gotičkog svoda u svetištu sačuvao i mlađi kasnogotički svod u ladji.»²²

Ljubo Karaman piše o crkvi sv. Jurja potaknut saznanjima do kojih je došao Tihomil Stahuljak tijekom prethodno spomenutih prvih fizičkih istraživanja i konzervatorsko-restauratorskih radova na crkvi.²³ Kada u drugom dijelu iste studije piše o zvoncima, Karaman je još određeniji, jasno iznoseći mišljenje da je prizemlje današnjeg zvonika

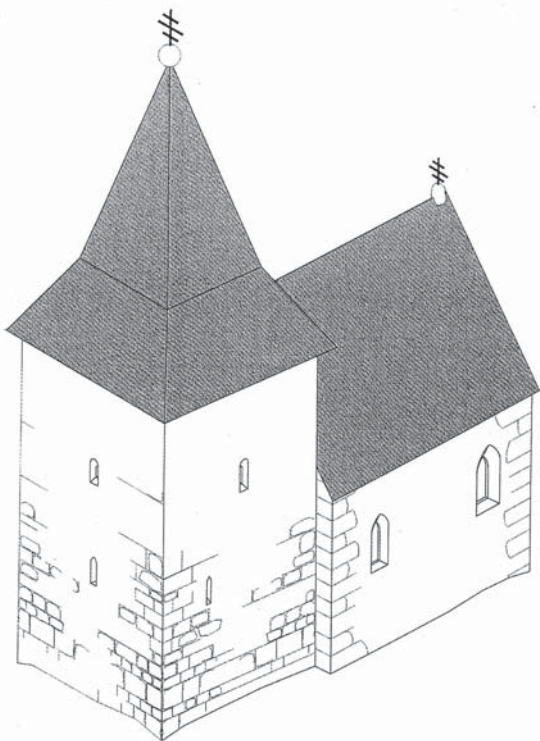

izvorno bio brod najstarije romaničke crkvice i da je od tog dijela tekao razvoj stare župne crkve.²⁴

Tihomil Stahuljak u istom broju časopisa objavljuje izvještaj o radu Konzervatorskog zavoda, pri čemu znatnu pažnju posvećuje vlastitim konzervatorskim istraživanjima crkve sv. Jurja. Razlučuje razvoj crkve, njezine manje i veće pregradnje i dogradnje, ali ostavlja posve otvoreno pitanje vremena nastanka prizemlja zvonika, odnosno njegov odnos prema brodu crkve sv. Jurja.

Gradnju broda i svetišta stavlja u prvu polovinu 14. stoljeća, a nadogradnju kojom je zapadni dio crkve postao toranj stavlja u sredinu istog stoljeća. Dakle, crkva je, prema Stahuljaku, sa zapadne strane produljena u vrlo kratkom razdoblju od 50-ak godina, u kojem je sagrađen osnovni korpus crkve i nadograđeno sporno prizemlje zapadnog dijela. On ipak ne dijeli mišljenje svog pretpostavljenog i tada najvećeg autoriteta struke, te na kraju pitanje nastanka prizemlja zapadnog dijela crkve ostavlja i nadalje otvorenim: »... utvrđeno je kao posve sigurno, da u njoj nema nigdje ostataka obrambene arhitekture, i da prednji dio crkve, na-

knadno nadozidan u toranj, nije ostatak obrambenog tornja. Na osnovu tehničkih kriterija utvrđeno je, da je toranj nadozidan tek iza postanka crkvene lađe, dakle polovinom 14. stoljeća, a kako on nosi u sebi romaničke reminiscence, dobiven je time datum kada one još traju u pokrajinskim dijelovima ovih krajeva. Jedno od najvažnijih historijsko-umjetničkih pitanja crkve sv. Jurja u Belcu je datiranje prednjeg dijela crkve, koji je izrazito romaničkih karakteristika, i njegovog odnosa sa crkvom iz prve pol. 14. stoljeća. Njegov izgled dovodi do zaključka, da se radi o zapadnom dijelu jednobrodne romaničke crkve, na koji je naknadno, umjesto srušenog istočnog dijela, prigradena nova veća gotička lađa sa svetištem. Pretpostavka da je to ostatak crkve iz vremena prije provale Tatara, koji je preostao kod njihove provale, i onda bio zadržan kod gradnje nove crkve, ne može se braniti dovoljno sigurno, pa je vjerojatnije, da on potječe iz vremena tek iza provale Tatara. Ali pronađena žbuka na zapadnim plohamo žida iz prve pol. 14. stoljeća, gledajući iz unutrašnjosti crkve, dovodi i ovo datiranje u sumnju, i upućuje na to, da je ovaj romanički prednji dio crkve nastao

9. Balog, rekonstrukcija nastarije razvojne mijene (Chorturm) / Balog, reconstruction of the oldest developmental change (Chorturm)

Lijevo / Left

4-7. Konzole u svetištu / Consoles in the shrine

8 profilacije: a. trijumfalnog luka, b. svodnog rebra u svetištu, c. svodnog rebra u lađi, d. sokla svetišta / Proliferations: a. of the triumphal arch, b. of the arch rib in the sanctuary, c. of the nave arch rib, d. of the pediment of the shrine

10. Fani Daubači, crtež crkve sv. Jurja u pogledu s juga, 1872. / Fani Daubači, St. George's Church sketch, view from the south, 1872

nakon gotičke crkve iz prve pol. 14. stoljeća. Ovome razjašnjenju se međutim protive drugi tehnički kriteriji crkve sv. Jurja. Ovo važno pitanje moći će se riješiti tek u nastavku istraživačkih radova na crkvi sv. Jurja, kada se otvore temelji crkve na spornom sastavu njenih dijelova.»²⁶

Anđela Horvat prihvaća Karamanovo mišljenje da je zapadni dio, prizemlje zvonika, ostatak jednobrodne romaničke crkvice kojoj je u 14. stoljeću nadograđen kat i prigraden brod sa svetištem.²⁷ Pišući dva desetljeća poslije o flori na ranogotičkoj arhitektonskoj plastici u sjevernoj Hrvatskoj, autorica zaključuje da je motiv okomitog lišća na konzolama svetišta crkve sv. Jurja »klesan vjerojatno oko g. 1300. (sl. 4-7)».²⁸

Stahuljakova razmišljanja o crkvi sv. Jurja iznijeta su u okviru sažetog prikaza rada Konzervatorskog odjela kroz jedno kraće razdoblje bez želje da daju jasne i konačne odgovore na sva postavljena pitanja, već s namjerom da istaknu potrebu nastavljanja sustavnog istraživanja crkve, što je posebno naglašeno njegovom posljednjom rečenicom. Usprkos tome, ne samo da nisu nastavljena istraživanja, nego je na crkvi prekinuto izvođenje neophodnih sanacijskih radova. Bez novih istraživanja, tri desetljeća poslije Stahuljaka, Dijana Vukičević Samaržija u svom magistarskom radu iznosi posve novo mišljenje o crkvi sv. Jurja u Belcu: »U svom početku crkva sv. Jurja bila je dvobrodna crkva s arkadama između dva broda... Gradnju ovog cijelog prvotnog objekta moguće je datirati krajem 13. ili poč. 14. st. Naknadno je taj sjeverni brod izašao iz upotrebe u prvoj pol. 14. st. Tada je svetište imalo svod (današnji), a lađa tabulat (tragovi kojeg se vide u tavanu lađe iznad svoda). Zatim je polovinom 14. st. crkva produžena (možda mali vremenski razmak), o tome govori ona već gore spomenuta zaglađena žbuka u reški zida prislonjenog na lađu. U prilog tome govori i toranj koji nije u osi crkve i očito je produžetak crkve. Sagradio ga je majstor drugačije školovan, pa toranj nosi romaničke reminiscence. Tako dobivamo datum do kada je romanika trajala, u izvjesnom smislu do polovine 14. st.»²⁹

Nakon dva desetljeća Dijana Vukičević Samaržija dijelom odstupa od prethodne teze,³⁰ detaljno opisuje crkvu sv. Jurja i u osnovnim crtama prihvaća Stahuljakove zaključke.³¹ Za zvonik samo kaže da je romanički,³² prema konzolama svetište crkve datira u posljednju četvrtinu 14. stoljeća, proširenje postojećih prozora svetišta i prigradnju kapele sa sjeverne strane broda datira u 15. stoljeće, prevođenje lađe i prizemlja zvonika na početak 16. stoljeća.³³ U zaključku knjige naglašava da je svetište crkve sv. Jurja u Belcu na području Hrvatskog zagorja prvi gotički sakralni spomenik u nizu, te se od njegove gradnje »može pratiti tijek gotike do četvrtog desetljeća 16. stoljeća.»³⁴ Pritom je zbunjuje da nam nije poznata nijedna očuvana gotička crkva čiju bi gradnju mogli staviti u razdoblje prije sastavljanja popisa župnih crkava arhiđakona Ivana Goričkog 1334.

godine, a što objašnjava požarima, potresima ili radikalnim pregradnjama prethodno sagrađenih crkava.³⁵

Nakon petnaestak godina Dijana Vukićević Samaržija bez većih izmjena i dopuna opisa crkve³⁶ i treći puta mijenja svoje prethodne zaključke: »Ova složena građevina nastala je u tri srednjovjekovne faze. Prvo je sagrađen brod, što potvrđuje reška na dodirnom mjestu broda i tornja sa sjeverne strane, u kojoj je vidljiv trag žbuke prislonjene na zid broda, te freske s kraja 13. stoljeća na zapadnoj strani trijumfalnog luka. Početkom 14. stoljeća građen je toranj u romaničkom stilu. S njegove sjeverne unutarnje strane nalaze se slijepe arkade u prizemlju, a s južne prozori u raznim visinama, prema čemu se može zaključiti da su se s južne strane izvorno nalazile stube na gornji kat. Svetište je najmlađe... Po tipologiji svetište se može datirati u kraj 14. stoljeća.»³⁷

Dakle, prema posljednjoj tezi Diane Vukićević Samaržije lađa je najstariji dio crkve sv. Jurja, čiju gradnju, prema značajkama ostataka zidnih slika na istočnom zidu, smješta na kraj 13. stoljeća. Potom je početkom 14. stoljeća lađa prigraden sa zapadne strane zvonik izrazitih romaničkih značajki, a stotinjak godina nakon gradnje lađe podignuto je postojeće svetište.³⁸ Iz toga proizlazi da je zvoniku to izvorna namjena. Ipak, treba napomenuti da spomenute promjene u njezinom razmišljanju o crkvi sv. Jurja tijekom protekla tri desetljeća nisu rezultat novih spoznaja do kojih se došlo fizičkim istraživanjem građevinskih struktura sv. Jurja ili saznanjima dobivenim iz novopronađenih izvora, nego su isključivo rezultat povijesno-umjetničkih spekulacija posve neovisnih o materijalnim činjenicama koje nam pruža sam spomenik.

Dulje se baveći kroz strukturama gotičke arhitekture, katalogizirajući profilacije i pojedine elemente arhitekture, Zorislav Horvat profilaciju trijumfalnog luka izjednačava s istim profilacijama crkava u Velikoj i Brodskom Drenovcu, a profilaciju svodnog rebra i oblikovanje konzola svetišta također stavlja na početak 14. stoljeća (slika 8).³⁹ Klesanje konzola s glavama žena i muškaraca iz broda crkve sv. Jurja pomiče na kraj 15. stoljeća. Na kraj 13. ili početak 14. stoljeća datira i profilaciju sokla svetišta (slika 8d)⁴⁰, dok oblikovanje južnog portala stavlja u širi raspon 15 stoljeća.⁴¹ Profilaciju svodnih rebara i konzola zvonika povezuje s onima na crkvi sv. Jakova na Očuri i smješta ih u drugu pol. 15. ili početak 16. stoljeća.⁴²

Pišući o srednjovjekovnim umjetničkim svjedočanstvima u zagrebačkoj biskupiji, Josip Stošić ne može izbjeći da makar jednom rečenicom vrlo šturo spomene sv. Jurja u Belec, pri čemu i on na tornju nalazi fortifikacijske elemente, a svetište spominje u vrlo neobičnom kontekstu: »Crkva Sv. Jurja u Belcu zidana od kamena, za koju ne znamo kakav joj je bio oblik svetišta, već je 1334. bila župna, a svoje feudalno podrijetlo otkriva masivnim obrambenim tornjem prislonjenim uz njezino pročelje, bez obzira na to što se istraživači dvoume da li je crkva dodana tornju ili

11. Unutrašnjost, pogled prema zapadu. Snimio T. Stahuljak, 1947. / Interior, view to the west. Photography by T. Stahuljak, 1947

Desno / Right

13. Zapadno pročelje zvonika, rekonstruirani ulaz u crkvu / Bell tower, western facade, reconstructed entrance to the church

14. Južna vrata nakon restauracije kamenog okvira i rekonstrukcije vratnog krila / Southern doors after the restoration of a stone frame and the reconstruction of the doors

12. Potkrovlje, kontrarebra sa serklažom / Attic, counter-ribs with cerclage

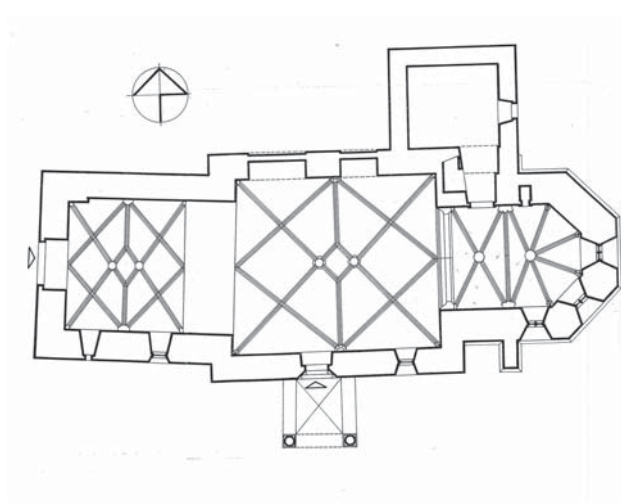

toranj crkvi».⁴³ Iz tih se riječi ne može razumjeti po čemu je to crkva sv. Jurja u Belcu zavrijedila da bude spomenuta u tom sažetom pregledu srednjovjekovnog graditeljstva na području zagrebačke biskupije, iako smo istodobno svjesni činjenice da je nezaobilazna u svakom ozbiljnijem pregledu razvoja srednjovjekovnog sakralnog graditeljstva kontinentalne Hrvatske. Usprkos tome u tek objavljenoj Hrvatskoj umjetnosti crkva sv. Jurja u Belcu tek se uzgred samo jednom spominje, ponovo u posve nevažnom kontekstu.⁴⁴

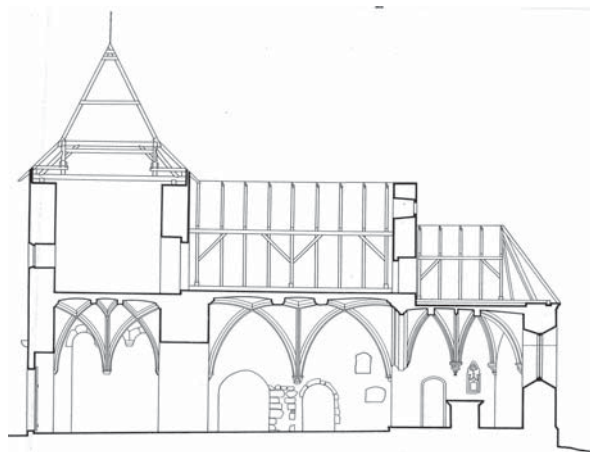
Nakon različitih, znatnim dijelom proturječnih tumačenja crkve sv. Jurja u Belcu, posljednji se njom u dvije prigode pozabavio Zdenko Balog, što je i neposredno potaklo objavljivanje ovog rada. Prvi puta u članku o crkvama s kvadratnim svetištima u sjevernoj Hrvatskoj iznosi hipotezu prema kojoj je crkva sv. Jurja izvorno bila orijentirana zapad – istok, dakle, »uvažavajući zaključke da je zvonik najraniji dio crkve, pretpostavljamo da je zvoniku, odnosno obrambenoj kuli koja je građena radi bilo koje, obrambene ili bogoštovne svrhe, prigradljena pravokutna lađa... U gornjoj Štajerskoj veoma je raširen tip crkve koja se sastoji od lađe i zvonika, u čijem je prizemlju svetište, tzv. Chorturm.»⁴⁵ Dvije godine poslije razrađuje tu hipotezu u zasebnom članku Stara župna crkva sv. Jurja u Belcu i tip Chorturma.⁴⁶ Osim pogrešnog čitanja njezinih struktura, pogrešne terminologije, netočnog opisa crkve i potpunog zanemarivanja konzervatorske dokumentacije o crkvi od Stahuljakovih radova pa do naših dana, iznesena je hipoteza koja posve nepotrebno unosi još veću zbrku u literaturu o tom doista intrigantnom zdanju.

Naime, nakon prvog objavljivanja Szabovog opisa crkve i njezinog uvođenja u literaturu traju nedoumice koje su prije svega vezane uz genezu crkve, napose o vremenu gradnje prizemlja zvonika, njegove izvorne namjene i odnosa prema brodu. Balog iznosi novu hipotezu, pri čemu posve ignorira raspoloživu konzervatorsku dokumentaciju⁴⁷, ali i ono što se jasno razabire na spomeniku,⁴⁸ ili pak ono što se jasno vidi posve pogrešno interpretira.⁴⁹

»Predgotička, odnosno, romanička crkva, sagrađena najkasnije polovicom 13. stoljeća, sastoji se od lađe i zvonika. Da li je, kako hoće raniji istraživači, još prije svake crkve ovdje stajala obrambena kula osmatračnica koja je kasnije preuzeta u crkvenu građevinu kao zvonik, prepustamo nagađanju. Ništa posebno ne ukazuje na to, osim možda nekih ležišta konzola kojima ne znamo svrhu, ali ništa na zgradi niti ne pobija ovu pretpostavku. Za nas crkva postaje zanimljivom od vremena kada već svakako postoji i lađa, dakle kada imamo zvonik i lađu. A svetište? Pretpostavimo da na mjestu gotičkog svetišta ne postoji nikakvo ranije svetište, jer su ovdje bila crkvena vrata. Crkva je u toj fazi bila obrnute orijentacije, a svetište se nalazilo u prizemlju zvonika. Ulaz u crkvu mogao je biti na mjestu sadašnjega svetišta, ali je mogao biti i na južnoj strani, gdje se danas nalazi portal s nadstrešnicom... Prostrano prize-

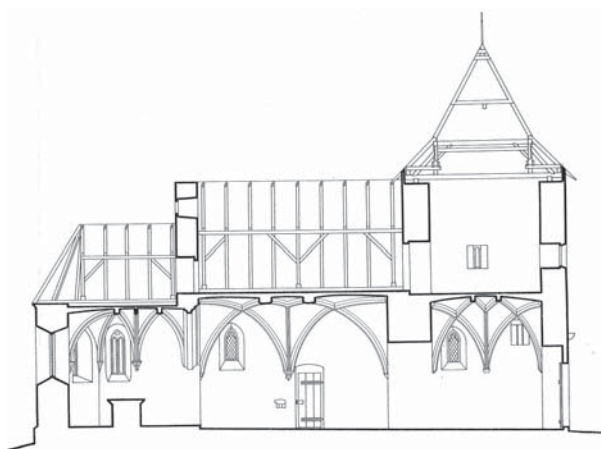

15. Tlocrt s pogledom / Layout with a view

16. Uzdužni presjek s pogledom prema sjeveru / Vertical section with a view to the north

17. Uzdužni presjek s pogledom prema jugu / Vertical section with a view to the south

mlje zvonika služilo je kao svetište, s time da nije bilo tako izravno otvoreno prema crkvi, nego je prizemlje zvonika s lađom povezivao uži prolaz...Lađa svakako nije bila nadsvodena, a moguće je da isprva niti svetište, odnosno prizemlje zvonika, nije bilo nadsvodeno... Ovdje se očigledno radilo o rješenju koje je u našim krajevima nepoznato: tzv. Chorturmu, odnosno svetištu-zvoniku (slika 9).»

Balog svoju hipotezu podupire primjerima crkava rasprostrtim u gornjem toku rijeke Mure između Oberwolza i Brucka, te na kraju zaključuje:

»Crkva sv. Jurja u osnovi je romanička crkvice, te se potpuno uklapa u tipološki okvir koji smo simulirali... Belečka je crkva kao takva nastala pod nekim iznimnim okolnostima, možda kao sakralno-fortifikacijski objekt, neka vrsta predstraže na obronku Ivančice, gusto posutom utvrdama. Zbog udaljenosti od homogene skupine ovog tipa, niti kasnija sudbina crkve nije bila sasvim tipična – dok su gotovo sve druge crkve tipa Chorturm dograđivane probijanjem zvonika i dogradnjom svetišta s te strane, belečka je crkva dograđena na strani suprotnoj od Chorturma.»⁵⁰

U opisu crkve Balog navodi niz netočnosti. Tako npr. piše da su zvonik i lađa »...gotovo jednake veličine, osnovna dimenzija zvonika je oko 80 – 90 % osnovice lađe...» Istina je da je neto površina lađe više nego dvostruko veća od zvonika.⁵¹ Nadalje, daljnji su mu argumenti za istodobni nastanak zvonika i lađe gotovo jednaka debljina zidova, skladan odnos prostora lađe i zvonika, jednak tip svoda u lađi i zvoniku.⁵² Znatna je razlika, međutim, u debljini zidova zvonika i lađe, dakle, debljine zidova u izvorno nesvodnim prostorima, zatečen oblik povezivanja zvonika i broda ni u kojem slučaju nije izvoran, što se jasno moglo vidjeti prije žbukanja, što i sam Balog uočava to u sljedećem odlomku, pa se tu ne može govoriti o izvornom skladu prostora ta dva dijela crkve. Jednako su tako njihovi svodovi nedvojbeno znatno kasniji, te njihova sličnost ili različitost ne može biti nikakav argument za njegovu tezu.

Balog posve pogrešno »čita« zidove koji su nakon Stahuljakovih radova ostali neožbukani, a iz tih pogrešnih premisa izvodi zaključak o Chorturmu u sv. Jurju.⁵³ To se zorno opaža i na crtežu njegovog pokušaja rekonstrukcije najstarije razvojne mijene crkve sv. Jurja (slika 9). Na zapadnom pročelju zvonika ne crta velika vrata, nego visoko smješten mali prozor, iako se po strukturi vanjskog i unutarnjeg lica zida jasno vidi da je na tom mjestu zid intaktan. Vrata nisu niti naknadno probijena, niti proširivana, nego samo smanjena u doba kada je uz zapadni zid zvonika prigraden drveni kor.⁵⁴ Na južnom pročelju zvonika zanemaruje drugi prozor, iako je njegov uski polukružni nadvoj vidljiv neposredno iznad postojećeg istočnog prozora. Na južnom pročelju broda crta zapadni prozor, iako je iz unutrašnjosti na neožbukanom zidu vidljivo da je naknadno probijen, a tek je recentno dobio neogotički oblik.

Kada opisuje svetište, Balog primjećuje da su njegovi

zidovi pretjerano debeli.⁵⁵ Razumljivo je da zidovi svetišta moraju biti deblji od zidova broda i zvonika čije svodenje izvorno nije bilo predviđeno, a razlika u debljini, s obzirom na primijenjeni model konstrukcije, svakako nije nimalo pretjerana. A što se tiče kontrafora, svetište je imalo kontrafore na mjestima račvi svodnih rebara, koji su postavljeni da zadrže koncentrirane kose sile svoda unutar najduljeg sjevernog i južnog zida svetišta.⁵⁶

Na temelju takvih opažanja i zaključaka Balog zaključuje da je slijed izgradnje bio sljedeći: najkasnije polovicom 13. stoljeća izgrađeni su romanički zvonik i njemu s istočne strane lađa. Ulaz u crkvu je na istočnom pročelju, a na nasuprotnoj zapadnoj strani izdiže se zvonik, čije je prizemlje u funkciji svetišta. Dakle, u zvoniku sv. Jurja prepoznaje tzv. Chorturm, odnosno tip crkve kakav se u većem broju susreće na prostoru Austrije. Nakon što je na istočnoj strani prigradeno gotičko svetište, na zapadnom pročelju zvonika probijena su vrata. Pritom posve nevažnim smatra pitanje izvorne namjene zvonika.

Upravo je pitanje vremena gradnje i izvorne namjene onoga što danas podrazumijevamo pod zvonikom bitno pitanje u razmatranju nastanka i razvoja crkve sv. Jurja u Belcu.

U oba rada Balog se ni na jednom mjestu nije osvrnuo na istraživanja Tihomila Stahuljaka, na njegova dragocjena opažanja i zaključke do kojih je došao tim prvim fizičkim konzervatorskim zadiranjima u strukturu crkve sv. Jurja.

Tihomil Stahuljak započeo je istraživati crkvu sv. Jurja već u kolovozu 1946. godine, u poslijeratnim vrlo tegobnim okolnostima, kakve danas teško možemo zamisliti.⁵⁷ Crkva se tada nalazila u vrlo lošem stanju ne samo građevinski nego je bila i nagrđena nizom recentnih neprimjerenih intervencija. Kada Fani Daubači 1872. vrlo detaljno olovkom crta crkvu sv. Jurja u pogledu s juga, zvonik natkriva četverostrešni krov koji završava lukovicom, u obliku koji nije posve jasan budući je ostao nezavršen upravo taj nama najzanimljiviji dio crteža (slika 10).⁵⁸ Krovšte u otvorenom strehom bilo je pokriveno šindrom. Na fotografiji koju je snimio Gjuro Szabo 1912. godine prvi je puta zabilježen posve drukčiji oblik završetka zvonika (slika 1). Umjesto krova zvonika s lukovicom, kakav je samo dijelom zabilježila Fani Daubači, Giovanni Vechiarutti je izveo godine 1891. nadogradnju u obliku osmerostrane prizme s piramidalnim šiljastim krovom, te velikim polukružnim prozorima i iznad njih zabatima na četiri strane. Ta čitava nadogradnja masivnih kamenih zidova počivala je na željeznim traverzama ugrađenim u donje srednjovjekovno ziđe zvonika. Uslijed napose loše izvedenih detalja povezanih sa zaštitom od prodiranja oborinskih voda u krunište zidova starog dijela zvonika, zatim zbog nejednolikog opterećenja zidova, ali i dinamičkih sila koje su se javljale tijekom zvonjave, ubrzo su nastupila teška oštećenja koja se već jasno opažaju na Szabinoj fotografiji snimljenoj na-

kon dvadesetak godina. Istodobno je prerađeno krovšte, ali sada je umjesto otvorene strehe izveden uobičajeni holkel. Tijekom tih radova izveli su se i neki radovi u unutrašnjosti crkve. Na mjestu nekadašnjeg jednostavnog drvenog baroknog pjevališta izvedeno je novo koje je počivalo na tri željezne traverze (slika 11).⁵⁹ Već su znatno ranije bili zazidani gotički prozori u zaključku svetišta, a sada su probijeni predimenzionirani prozori u južnom zidu svetišta i broda. Unutrašnjost cijele crkve bila je obijeljena, a donji dio zida u visini metar i pol obojan je tada sivom bojom. Osim poremećaja u konstrukciji crkve, nastalih prije svega neprimjerenim intervencijama, crkva je loše održavana, pa je uoči početka radova 1946. godine bilo zabrinjavajuće njezino opće građevinsko stanje.

Tijekom prve godine radova 1946. godine djelomično je uklonjena cementna žbuka s vanjskih i unutarnjih površina zidova, otvoreni neki naknadno zazidani otvori, otkriveni su dijelovi vrlo kvalitetnih zidnih slika, te otkopani temelji kapele sv. Katarine. Na temelju saznanja do kojih se došlo tim prva vrlo ograničenim fizičkim istraživanjima zidova sv. Jurja Konzervatorski zavod uputio je, preko Ministarstva prosvjete NRH, Komitetu za kulturu i umjetnost Vlade FNRJ u Beogradu Prijedlog Konzervatorskih radova na crkvi sv. Jurja u Belcu, kojim je zatražio 80.000,00 dinara na »za konzervatorske radove na ovom značajnom spomeniku povijesti umjetnosti kod Hrvata.«⁶⁰

Na temelju toga zahtjeva i naknadnog obrazloženja koje je sastavio Tihomil Stahuljak⁶¹ odobrena je polovica zatraženih sredstava, odnosno 40.000 dinara.⁶² Radovi su započeli 24. rujna, završili 6. prosinca 1947., nakon čega je sljedećih desetak dana u Akademijinoj restauratorskoj radionici restaurirana oltarna slika sv. Jurja na konju i slika koja se nalazila s prednje strane menze, s prikazom sv. Jurja i na poledini prikazom Smrti s kosom i pješćanim satom.⁶³ Na temelju programa koji je izradio Miloš Hohnjec, kipar-restaurator iz Celja, i ugovora koji je s njim sklopljen nastavljani su radovi na otkrivanju zidnih slika. U okviru radova na prezentaciji crkve u svetištu je istražena i prezentirana zidana srednjovjekovna menza glavnog oltara, odzidani su južni i jugoistočni prozor, nastavnik Obrtne škole Bramor isklesao je i ugradio šprljak koji je nedostajao jugoistočnom prozoru svetišta, zazidan je u ravnini pročelja veliki recentni prozor, a njegova velika niša prezentirana je s unutarnje strane, izvedeni su neki stolarski i pozlatarski radovi na retablu, istraženi su zazidani polukružni otvori na sjevernom zidu broda, uklonjeno je pjevalište prislonjeno uz zapadni zid prizemlja zvonika i cementna žbuka sa unutarnjih zidova na tom prizemlju, zapunjene su reške zidova, izvedena je donja žbuka na svodu zvonika, zidovima i svodu svetišta, te na trijumfalnom luku.⁶⁴

Iz opisa radova koje je Konzervatorski zavod u Zagrebu ugovorio s Kotarskim građevinskim poduzećem iz Zlata- ra vidljivo je da su uz nastavak restauratorskih radova u

unutrašnjosti sljedeće godine bili predviđeni radovi na uklanjanju recentne nadogradnje zvonika i izvedba novog krovišta zvonika, ali se tim radovima nije pristupilo,⁶⁵ nego su oni pod drugačijim okolnostima uslijedili tek nakon tri desetljeća.

Iz ovog vrlo sažetog prikaza konzervatorsko-restauratorskih radova izvedenih u prvim godinama nakon Drugog svjetskog rata vidljivo je koliko su ti radovi, kao i saznanja do kojih se došlo tijekom njih, nezaobilazni u razmatranju građevinskog razvoja crkve sv. Jurja u Belcu.

Nezaobilazne su spoznaje do kojih je kroz spomenute radove došao Tihomil Stahuljak, što potvrđuje i činjenica da su neke njegove zaključke, jednako kao i nedoumice, prihvatili svi oni koji su poslije, u većoj ili manjoj mjeri, pisali o sv. Jurju. Nažalost, Stahuljak je sažetak saznanja stečena u četiri godine radova na crkvi sv. Jurja objavio samo u članku u kojem obrađuje jednu znatno širu temu.

Nakon 1950. godine, kada su ožbukana pročelja crkve, radovi se prekidaju, a nastavljaju tek 1972. hitnom intervencijom na zidnim slikama. Sljedećih godina preventivni su radovi postupno prerasli u radove na konstruktivnoj sanaciji crkve, na zaštiti od vlage i na prezentaciji crkve. Prvo je uklonjena recentna nadogradnja zvonika, a projektnom dokumentacijom predložena je rekonstrukcija zvonika na temelju podataka koje nam pruža crtež Fani Daubači, dakle, predložena je izvedba šatorastog krova na čijem bi se vrhu izdizao četvrtasti tornjić natkriven lukovicom i pokrovom izveden na barokni način crveno obojanom šindrom. Taj prijedlog nije prihvaćen, pa je prema direktivama Komisije za ocjenu projektnih elaborata Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture trebalo izvesti jednostavan šatorasti krov pokriven bakrenim limom. Na kraju je Komisija prihvatila sugestiju projektanta da se šatorasti krov izvede s lomovima krovnih ploha, što je svakako ublažilo prvotno zadanu tvrdnu liniju.⁶⁶ Posljedica nametnutog rješenja krova zvonika je da se kroz uske prozore nije mogao širiti i podalje čuti zvuk crkvenoga zvona, pa je nakon toga župnik bio primoran zvono objesiti na željezni nosač pričvršćen na južnom pročelju zvonika.

Analiza konstrukcije svih dijelova crkve ukazala je na posebno kritična mjesta. Stoga su u okviru vrlo skromnih sredstava i preventivnih radova poduprti dvojni luk između lađe i zvonika, te oba zaglavna kamena svoda u lađi. Zahvaljujući tom skromnom preventivnom zahvatu, crkva je u potresu 1981. pretrpjela tek manja oštećenja.⁶⁷ Nakon toga je uslijedila konstruktivna sanacija koja je potrajala nekoliko godina. Dvojni luk saniran je ugradnjom dva prenapregnuta BBR kabla, a zidovi zvonika ugradnjom prenaprnutih BBR štapova položenih u četiri razine, te 40 kratkih BBR štapova. Uz temelj svetišta izveden je armiranobetonski serklaž, a svod u brodu učvršćen je sidrenjem svodnih rebara u nova armiranobetonska kontrarebra položena po ekstradosu svoda i povezana sa serklažom na vrhu zidova

lađe (slika 12). Kompletirana su nedostajuća svodna rebra u svetištu i zvoniku, odzidan je i rekonstruirani istočni prozor u zaključku svetišta, nakon čega su vitražnim romboidnim ostakljenjem zatvorena sva tri prozora svetišta. Prema tragovima na soklu, zidu i u zemlji rekonstruiran je kontrafor na južnom pročelju svetišta. Na mjestu prevelikog recentnog istočnog prozora u južnom zidu broda izveden je prema prozoru u prizemlju zvonika, manji prozor. Jedan od zahtjevnijih radova bilo je uklanjanje preostale ispune iz niše zapadnih vrata, zatim na temelju očuvanog otiska rekonstrukcija izvornog polukružnog nadvoja kamenog okvira vrata zvonika, te izvedba vratnih krila oba ulaza u crkvu (slike 13 i 14).⁶⁸ Nakon provedenog istraživanja crkvenog poda izvedena je, prema zahtjevu statičara, armiranobetonska ploča položena na nasip od batude. Stare podne ploče, izrađene od laporastog ljuskavog kamena, zatečene su u krajnje lošem stanju; bile su raspucane, ljuskave i erodirane, pa nije postojala mogućnost njihovog vraćanja. Stoga je u strogo ponovljenom rasteru izveden novi pod, ali pločama kamena druge vrste.⁶⁹ Da bi se izbjeglo postavljanje još jedne menze u ionako malom svetištu, postojeći gotički blok oltar pomaknut je prema trijumfalnom luku. Barokni drveni retabl oltara, koji smo zatekli bez atike i niza ostalih njegovih dijelova i skulptura, nije vraćen u svetište, nego je privremeno prislonjen uz sjeverni zid broda.⁷⁰ U proteklih dvadesetak godina sredstva za radove dodjeljivana su župnom uredu.⁷¹

Kada se raspravlja o genezi crkve sv. Jurja u Belcu, pitanje svih pitanja je pitanje vremena gradnje zvonika i njegove izvorne namjene. Szabo kroz četvrt stoljeća, koliko je prošlo od prvog do posljednjeg njegovog rada koji se u manjoj ili većoj mjeri bavi crkvom sv. Jurja, ustraje na mišljenju da je to izvorno bila romanička kula, sagrađena prije tatarske provale. Tihomil Stahuljak isključuje mogućnost da je zvonik izvorno građen kao dio neke obrambene arhitekture, a konačni odgovor da li je prvo građen zvonik, pa tek nakon njega lađa ili pak obratno zbog nekih uočenih kontradiktornosti ostavlja otvorenim do trenutka kada će se moći istražiti »temelji crkve na spornom sastavu njenih dijelova».

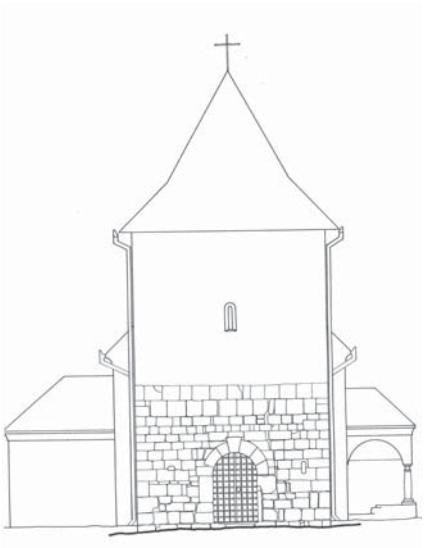
Stahuljak je bio prvi istraživač koji je »kirurški ušao pod kožu» crkvi sv. Jurja, pa stoga začuđuje da kasniji istraživači nisu nastavili putem njegove jasno izrečene smjernice, nego su se bez novih materijalnih potvrdnica dobivenih daljnjim neposrednim »fizičkim» istraživanjem zidanih struktura objekta upustili isključivo kabinetskim radom u donošenju drugačijih zaključaka o vremenu i slijedu gradnje. Također začuđuje da su neki od njih ustrajali u mišljenju o fortifikacijskom karakteru zvonika (Stošić) ili su čak držali posve irelevantnom njegovu izvornu funkciju (Balog). U posljednjem radu Dijana Vukičević Samaržija po treći puta mijenja mišljenje o slijedu i vremenu gradnje, pa gradnju zvonika smješta na početak 14. stoljeća, kada se prigraduje već po-

18. Pogled s istoka / View from the east

22. Pogled s jugoistoka / View from the southeast

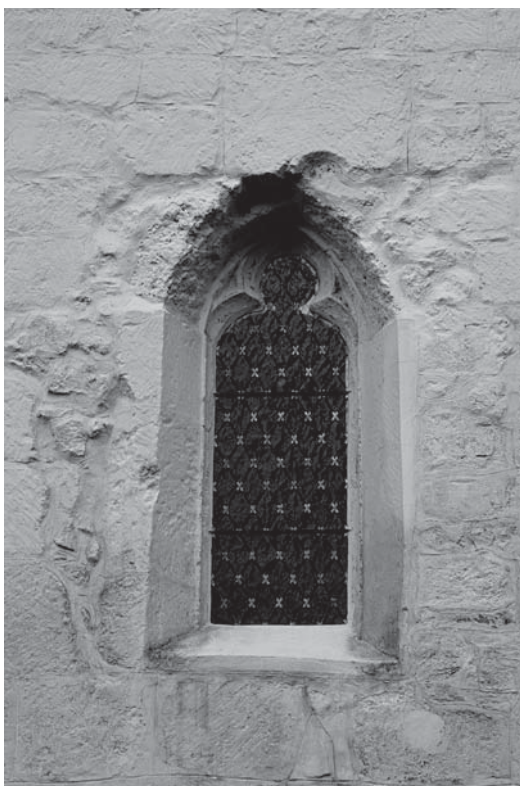
19. Pogled sa zapada / View from the west

23. Pogled s jugozapada / View from the southwest

20.-21. Pogled s juga / View from the south

24. Prozori: c. zapadni prozor kata zvonik, d. prozor svetišta /
Windows: c. bell tower upper western window, d. sanctuary
window

stojećoj lađi, čime određuje i izvornu namjenu prizemlja zvonika, koje svim svojim pojedinostima odskače od svega ostalog u crkvi sv. Jurja, uključujući i kat zvonika. Zdenko Balog gradnju zvonika stavlja najkasnije u sredinu 13. stoljeća, prepušta daljnjim nagađanjima da li je zvonik izvorno bio obrambena kula ili nešto drugo, ali pritom u njegovom prizemlju prepoznaje najstarije svetište crkve sv. Jurja, što ne potkrepljuje ni jednim materijalnim podatkom dobivenim iz građevinskih struktura crkve. Postoji li ikakvo materijalno uporište za zaključke Dijane Vukičević Samaržija i konstrukciju Zdenka Baloga?

Da bi se dobio odgovor na postavljeno pitanje nužno se prisjetiti kako izgleda crkva sv. Jurja i posebno kako izgleda prizemlje njezinog zvonika?

Crkvu sv. Jurja oblikuju četiri glavna volumena koji se duž uzdužne osi stupnjevano izdižu od najnižeg poligonalno zaključenog svetišta, šire i više lađe do zdepastog jednokatnog zvonika (slike 15-23). Na taj osnovni korpus crkve svetištu se sa sjeverne strane prislanja sakristija, a lađi s južne strane mali svodeni trijem oslonjen na dva stupa. U crkvu se ulazi kroz veća polukružno nadvijena vrata na zapadnom pročelju zvonika (slika 13) ili kroz manja južna vrata lađe s pravokutnim svijetlim otvorom unutar bogato profiliranog okvira (slika 14).

Unutrašnjost crkve osvjetljavaju tri bifore u zaključku svetišta, jedan prozor u južnom zidu lađe i dva prozora u južnom zidu zvonika (slika 25 i 25).

Svetište s petosminskim zaključkom presvođuju dva svodna polja: na križno rebrasti svod uz trijumfalni luk nadovezuje se peterodijelni radijalni svod zaključka svetišta (slika 26). »Topliji« zidovi zaključka svetišta rastvoreni su biforama, u sjevernom zidu vrata su sakristije⁷², a desno od njih je kamena kustodija.⁷³ Pri vrhu zidova zaključka svetišta ostaci su vrlo kvalitetnih gotičkih zidnih slika, teško oštećenih prigodom povećavanja prozora, od kojih su dobro očuvani lik Boga i lik Krista, dok se nad južnim prozorom naslućuje prikaz Duha Svetog. Budući da na sjeveroistočnom zidu nije bilo prozora, pa nije bilo ni kasnije grube intervencije kod njihovog povećavanja, najcjelovitije je očuvan prikaz Bogorodice zaštitnice pri vrhu tog zida (slike 27a i 27 b).

Izrazito bogata profilacija blago zašiljenog trijumfalnog luka (slika 8a), kojim se svetište otvara prema lađi, počinje u petalma luka, dakle na visini konzola svodnih rebara svetišta. S obje strane trijumfalnog luka u lađi su sačuvani manji, donji dijelovi gotičkih zidnih slika (slika 28).⁷⁴ Lađu osvjetljava samo prozor između južnih vrata i svetišta (slika 29).⁷⁵ Danas je stvarno aktivan samo južni ulaz u crkvu, koji je probijen u 15. stoljeću, a krasi ga bogato profiliran okvir sa šiljatolučno nadvijenom lunetom na kojoj je naslikan lik Bogorodice (slika 30).⁷⁶ Na sjevernom su zidu dva zazidana polukružno nadvijena prolaza kojima je prostor lađe bio povezan s prostorom u baroku prigradene kape-

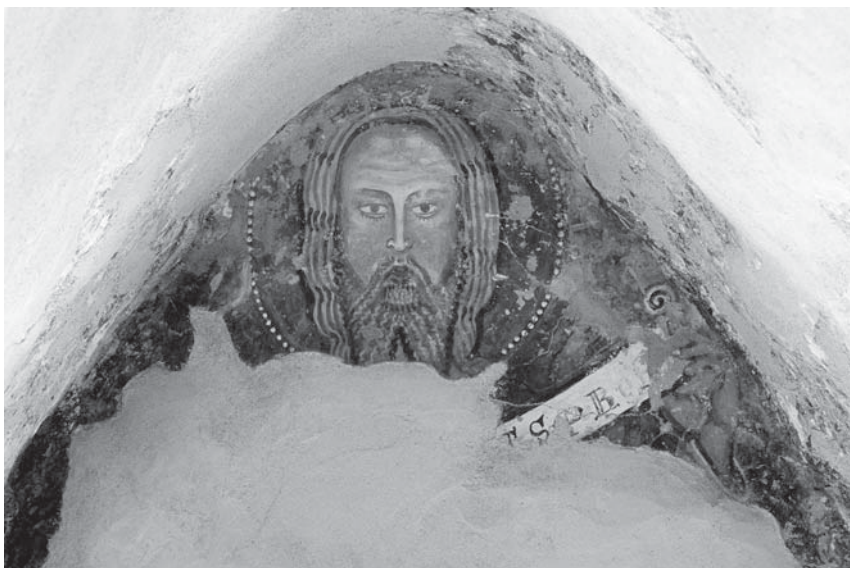
25. Unutrašnjost, pogled na ostatke gotičkih zidnih slika i prozore zaključka svetišta / Interior, view of the remains of Gothic wall paintings and windows in the sanctuary

26. Pogled iz zaključka svetišta na svodove svetišta i lađe / View from the sanctuary's peak to the sanctuary vaults and arches

le posvećene sv. Katarini (slika 31). Lađa, koja je izvorno imala grednik, a s obzirom na postojanje kvalitetnih zidnih slika može se pretpostaviti i oslikani tabulat,⁷⁷ presvođena je početkom 16. stoljeća mrežastim svodom, jednako kao i prizemlje zvonika.⁷⁸ Od konzola u koja se upiru svodna rebra ističe jedna s isklesanom glavom muškarca (uz južna vrata), te dvije s glavama žena (na sjevernom zidu), dok preostale tri konzole u lađi imaju jednostavne geometrijske oblike (slika 32). Oba zaglavna kamena imaju između izdanaka rebara po četiri klesane, pretežno ženske glave, a istočni ima i u podgledu vrlo rustično klesan lik (slika 33). Na zapadnoj strani širokim, razmjerno niskim i plitkim segmentnim lukom prostor lađe sjedinjen je s prizemljem zvonika.

Jednokatni zvonik ima približno kvadratni tlocrtni oblik (unutarnje mjere 420 x 455 cm). Donji dio pročelja zvonika u visini prizemlja zidan je brižnije obrađenim klesancima nizanim u pravilnim redovima (slika 34), a kat zvonika sitnijim lomljencem. Unutarnje lice zida prizemlja građeno je pravilno uslojenim, u gornjem dijelu nešto sitnijim klesancima, pri čemu je segmentno nadvijen okvir vratne niše zidan masivnim, pravilnim klinastim klesancima (slika 35). Ulaz je na zapadnom pročelju. Njegova veličina⁷⁹ i položaj u razizemlju razumljivo da posve otklanjaju

27. Ostaci gotičkih zidnih slika u zaključku svetišta: a. Bogorodica zaštitnica, b. Bog otac / Remains of Gothic wall paintings at the peak of the sanctuary: a. Madonna the Protector, b. The Holy Father

29. Unutrašnjost, pogled na južni zid lađe prije polaganja završnog sloja žbuke / Interior, view of the southern nave wall before the final plastering

31. Unutrašnjost, pogled na sjeverni zid lađe prije polaganja završnog sloja žbuke / Interior, view of the northern nave wall before putting the final layer of plaster

28. Ostaci gotičkih zidnih slika u SI kutu lađe / Remains of Gothic wall paintings in the north eastern corner of the nave

mogućnost da je taj dio crkve sv. Jurja izvorno mogao imati bilo kakvu obrambenu funkciju. Na zapadnom i sjevernom pročelju po dvije su masivne kamene konzole koje su nosile prizidnicu na koju su se oslanjali rogovi jednostrešnog krova prislonjenog trijema. Izvorno su unutrašnjost prizemlja vrlo oskudno osvjetljavala i prozračivala dva visoko smještena uska »proreza« na južnom pročelju (slika 36),⁸⁰ a mala razlika u visini njihovih nadvoja od svega 16 cm ne može ukazivati na zaključak da su se na tome mjestu »izvorno nalazile stube za gornji kat«.⁸¹ U unutrašnjosti, na sjevernom zidu, na visini 3,5 m od poda nalazi se niz od tri, u odnosu na zid, asimetrično smještena slijepa polukružna luka (slika 37).⁸² To je jedini arhitektonski ures prizemlja, a kojeg nema, a nije ni bilo, na ostalim zidovima prizemlja. Visok smještaj slijepih lukova ukazuje da je prostor izvorno bio natkriven drvenim grednikom koji je vjerojatno pridržavao jednostavnu daščanu oplatu, ali nije nemoguće da je podgled stropa bio brižnije oblikovan. Tek početkom 16. stoljeća prizemlje je presvođeno mrežastim svodom.

Pristup katu zvonika i dalje u potkrovlja lađe i svetišta nakon ugradnje svoda moguć je samo kroz mali otvor u svodu u sjeverozapadnom kutu prizemlja zvonika. Kat zvonika osvjetljavaju dva karakteristična romanička uska prozora smještena u osi zapadnog i južnog pročelja (slika 23).⁸³ U osi istočnog zida zvonika smješten je prolaz iz kata zvonika u potkrovlje lađe. S istočne strane prolaz ima kameni, polukružno nadvijen, neprofilirani okvir debljine 28 cm. Veličina i oblik niše prolaza isključuju mogućnost da je na tom mjestu bila moguća ili samo predviđena ugradnja vratnog krila (slika 38).⁸⁴ Stoga je jedino ispravno to nazivati prolazom, a ne vratima, kako su to nazivali dosadašnji istraživači.

Prizemlje zvonika otvara se prema lađi čitavom svojom širinom, odnosno prostore prizemlja zvonika i lađe povezuje segmentno nadvijen otvor i iznad njega zid ukupne debljine 190 - 195 cm.⁸⁵ Već ta činjenica da je zid između zvonika i lađe tolike debljine, te da na intradosu luka u žbuci kontinuirana pravilna pukotina upućuje na zaključak da su to dva zida. To potvrđuje i kratak pogled na strukturu zida ispod peta segmentnog nadvoja. Dakle, zvonik i lađa nisu građeni istodobno, nego je nešto nečemu u neko doba prigradeno. Već spomenuta struktura lica zida na tome mjestu jasno ukazuje na to da je zvonik stariji, a lađa mlađa (slika 39).

Naime, pravilna struktura lica sjevernog zida zvonika završava na spoju s njegovim srušenim istočnim zidom, a dalje se nastavlja nepravilna struktura u duljini koja odgovara debljini istočnog zida zvonika. Preostali dio zida odgovara debljini zida lađe, a između te dvije različite strukture jasno se ističe reška. Da je zvonik prizidan lađi, posve je razumljivo da bi se pravilna struktura unutarnjeg lica zida nastavila do spomenute reške, odnosno do spoja sa zidom lađe.

Stahuljak je u spomenutoj reški ispod dvojnog luka između zvonika i lađe, na zapadnom licu zida lađe, na jednom mjestu pronašao žbuku. Nakon četiri desetljeća toj žbuci više nije bilo traga, a ni daljnje istraživanje reške nije potvrdilo postojanje žbuke na vanjskoj strani zapadnog zida lađe. Stoga se mora zaključiti da je Stahuljak vidio žbuku na kamenu koji je kao spolija ugrađen u zid lađe, a prethodno se nalazio ugrađen u probijenom dijelu istočnog zida zvonika. Da taj nalaz nije ni Stahuljaku bio čvrst argument za određivanje koji je od ta dva zida stariji, ukazuje i njegova posljednja rečenica da će odgovor na pitanje slijeda gradnje biti dobiven tek nakon istraživanja poda crkve.

Prigoda za otvaranje poda u crkvi ukazala se tek tijekom izvođenja završnih radova na konstruktivnoj sanaciji crkve, a prema projektnoj dokumentaciji kojom je bila predviđena izvedba armiranobetonske ploče u podu crkve. I prije istraživanja tog poda vidjelo se sedam grobnica. Početkom 18. stoljeća u svetištu je izgrađena velika zidana grobnica u koju su se pokapali župnici, u brodu su izgrađene četiri velike zidane grobnice, a u zvoniku još dvije. Svih sedam grobnica zatečeno je ispražnjeno. Nakon uklanjanja dijagonalno složenih podnih ploča različitih veličina utvrdilo se da je veličina zidanih grobnica 2 x 3,5 do 4 metra, što je uz zadana ograničenja statičara u znatnoj mjeri ograničilo mogućnost istraživanja.

Za određivanje slijeda gradnje crkve sv. Jurja, pa čak i za rasvjetljavanje početaka razvoja sakralne arhitekture u sjeverozapadnom dijelu Hrvatske, presudno je bilo nastaviti tamo gdje je Stahuljak stao zbog financijskih problema, odnosno ispod crkvenog poda utvrditi odnos zvonika i lađe.⁸⁶ Istraživanjem poda na spoju zvonika i lađe nepo- bitno je utvrđeno sljedeće: Zapadni zid lađe unutar širine luka nema temelja, koje bi nedvojbeno imao da je to stariji zid, odnosno da je zvonik prigradjen već postojećoj lađi.

Za razliku od zapadnog zida lađe, unutar luka na mjestu istočnog zida zvonika postoji kontinuirani zidani temelj, oštećen ugradnjom grobnice (slike 40-41).⁸⁷

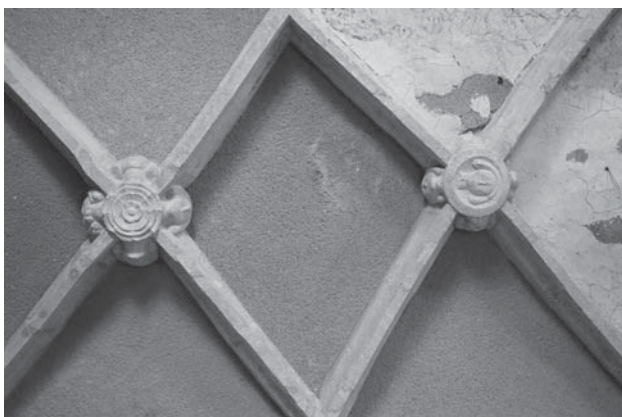
Dakle, postojanje temelja na mjestu istočnog zida zvonika te nepostojanje temelja na mjestu zapadnog zida lađe konačno nedvojbeno utvrđuje da je prvo sagrađen zvonik, a potom je njemu s istočne strane prigradjena lađa.

Nadalje, istraživanjem poda trebalo je utvrditi odnos lađe i svetišta, odnosno moguće tragove temelja starijeg svetišta. Ništa na spoju temelja zidova svetišta i broda, kao i unutar prostora svetišta nije ukazivalo na moguće različito vrijeme njihovog nastajanja, odnosno ispod postojećeg svetišta nije bilo tragova bilo kakvih struktura koje bi mogle pripadati nekom starijem svetištu.

Na temelju tih zapažanja može se zaključiti da je slijed gradnje crkve sv. Jurja bio sljedeći: prvo je izgrađeno prizemlje zvonika, a potom je njemu prigradjena lađa sa svetištem i nadograđen zvonik.

30. Luneta južnih vrata s tragovima zidne slike / Southern doors lunette with traces of a wall painting

33. Zaglavni kamenovi svoda lađe / Nave vault keystones

32. Konzole račvi svodnih rebara u lađi / Consoles of the nave vault rib forks

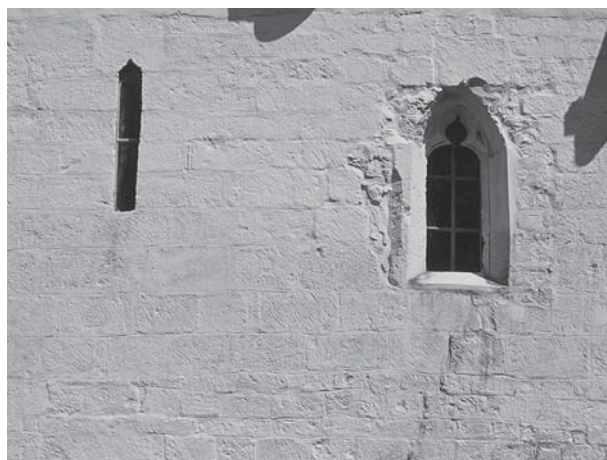
Prizemlje zvonika moralo je biti građeno u doba dominacije romaničkog načina gradnje, a o tom svjedoči ne samo struktura zidova građena pravilnim klesancima nego i morfološke značajke vrata, prozora i slijepih lukova. Jaka oštećenja od vatre, koja su uočena u unutrašnjosti zvonika tijekom radova 1947. godine, mogla su nastati gorenjem i urušavanjem krovne konstrukcije pokrivena šindrom, što je mogao biti, može se pretpostaviti, rezultat mongolskog razaranja.

Sada je nepobitno dokazano da je najstariji dio crkve sv. Jurja u Belcu prizemlje zvonika i da je izvorno imao krajnje jednostavan tlocrt. Time dolazimo do možda najvažnijeg pitanja kada razmatramo njezin razvoj: što je bila izvorna namjena te male romaničke građevine gotovo pravilnog kvadratnog tlocrta? Već je prethodno naglašeno da ona ne sadrži ni jedan element koji bi ukazivao na njezinu izvorno obrambenu zadaću. Što bi onda moglo biti nešto što je tako kvalitetno zidano, što je tako malo (19,2 m² neto površine), kvadratnog tlocrta, a s tako velikim vratima u razizemlju (svijetli otvor veličine 3,3 m²), velikim posebno za ono doba? Zatim, što može imati tako male prozore, a u unutrašnjosti samo s jedne strane bismo opravdano prije očekivali na pročeljima, gdje ga nema, a ne visoko, na samo jednom zidu, unutar tako malog prostora?

Odgovor i na to pitanje dalo je istraživanje crkvenoga poda 1989. godine. Točno ispod slijepih lukova pronađen je kameni sarkofag bez poklopca, prislonjen uz sjeverni zid zvonika (slike 40-esana je kontura ljudskog tijela, unutar koje je naglašena samo kralježnica s rebrima. Na mjestu glave je pravilno okruglo udubljenje, a jače su udubljene i pete. Budući da ruke nisu naznačene, prikazan je položaj tijela s rukama prekrizanim na prsima.

Dakle, ovdje imamo kameni sarkofag kod kojega se u veću komoru polagao pokojnik, dok su se kosti prethodno sahranjenog odlagale u manju komoru – osarij. Vrijeme nastanka sarkofaga teško je odrediti. Da je sačuvan poklopac, on bi nam oblikovanjem i sadržajem onoga što je vjerojatno bilo na njemu uklesano možda pružio neke elemente za datiranje. Usprkos tome, sarkofag moramo povezati s izvornom funkcijom prizemlja današnjeg zvonika sv. Jurja, koje je bilo građeno kao jedna inačica kosturnice, ili karnera, odnosno kao grobnica lokalnog plemića, gospodara plemićkog grada Belca. Uz sarkofag, tu funkciju objašnjavaju veličina i tlocrtni oblik prizemlja današnjeg zvonika, široka vrata poželjna za unošenje pokojnika, dva mala, visoko smještena otvora i dekorativni motiv sastavljen od tri slijepa luka kojim je naglašeno mjesto sarkofaga. To je jedini dekorativni motiv u skućenoj unutrašnjosti tog najstarijeg, nedvojbeno romaničkog dijela današnje crkve sv. Jurja, kakvog nije bilo ni na pročeljima izvedenim pravilnim klesancima. Konačno, kamene konzole na sjevernom i južnom pročelju također ukazuju na to da je prizemlje današnjeg zvonika izvorno bila mala zasebna građevina,

34. Zapadno pročelje zvonika prije rekonstrukcije izvornih vrata / Western bell tower facade before the reconstruction of the original doors

36. Južno pročelje zvonika, lijevo izvorni prozor, desno gotički prozor i iznad njega mali polukružni nadvoj izvornog prozora prizemlja zvonika / Bell tower southern facade, left: original window, right: Gothic window and above it a small semi-circular arch of the original window at the ground floor of the bell tower

grobnica gospodara belečkoga grada, odnosno belečkog vlastelinstva. Trijem, koji je zbog otvora na južnom pročelju mogao biti podignut samo s prednje i sjeverne strane, bio je jedina zaštita od vremenskih nepogoda prisutnima tijekom ispraćaja pokojnika.

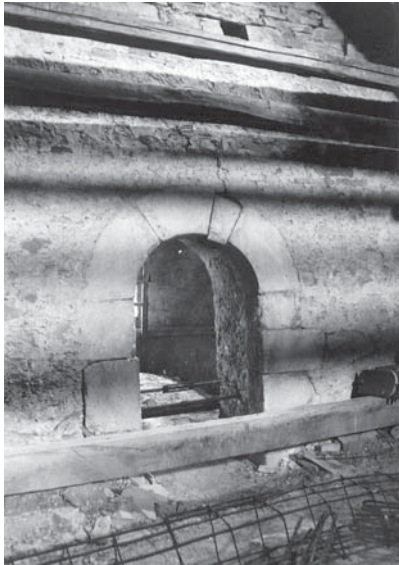
Sada, kada je nedvojbeno i jasno određena izvorna namjena prizemlja današnjeg zvonika, nameće se intrigantno pitanje: može li se s ovim prostorom povezati ulomak reljefa koji je pronađen tijekom radova na izvedbi drenaže u crkvi sv. Marije Snježne u Belcu 1997. godine, a koji

Vladimir Goss datira u 12. ili rano 13. stoljeće (slika 44)?⁸⁹ Ukoliko ga ne povežemo s prostorom romaničke grobnice, ostaje otvoreno pitanje na kojem se drugom mjestu mogao nalaziti taj reljefni prikaz, koji je nažalost do nas došao samo u fragmentu veličine 48 x 26 x 18 cm. Pretpostavka da je to možda »dio lunete portala romaničke crkve«⁹⁰ nije za sada prihvatljiva, budući da ne znamo ni za jednu drugu srednjovjekovnu crkvu u Belcu osim župne crkve sv. Jurja, a u njoj, znamo, nije bilo portala koji bi mogao u luneti sadržavati tako velik reljef. Na njegovu veličinu jasno ukazu-

37. Prizemlje zvonika, pogled na sjeverni zid s ostacima tri slijepa luka. Prva konzola oštećena je ugradnjom račve svodnih rebara / Bell tower ground floor, view of the northern wall with the remains of three blind arches. The first console got damaged with the fitting of the vault rib fork

35. Unutrašnjost prizemlja zvonika, pogled na zapadni zid i vratnu nišu nakon odzidavanja / Bell tower ground floor interior, view of the western wall and the door niche after brick de-layering

38. Potkrovlje, okvir prolaza između kata zvonika i potkrovlja lađe, pogled iz zvonika / Attic, frame of the passage between a floor of the bell tower and the attic of the nave, a view from the bell tower

39. Unutrašnjost prizemlja zvonika, južni zid. Uočava se razlika u strukturama lica zida i reška između zida lađe i zvonika

je radijus zupčastog motiva koji prati svetačke likove. Jedina poznata, nedvojbeno romanička građevina u Belcu bila je grobnica, odnosno prizemlje današnjeg zvonika crkve sv. Jurja, pa se zaključak da se on nalazio u njoj čini realan s obzirom na naše postojeće spoznaje o srednjovjekovnom sloju Belca.

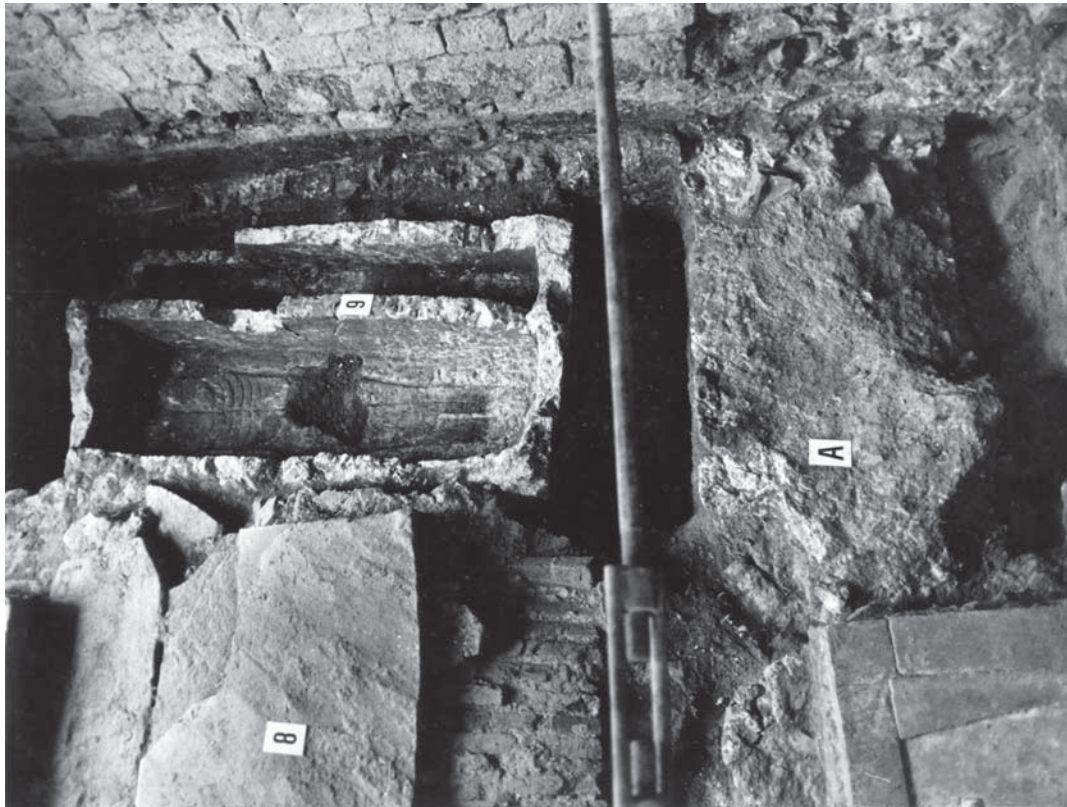
Na prostoru kontinentalne Hrvatske nisu poznati drugi primjeri srednjovjekovnih grobnica i karnera, dok je u susjednoj Sloveniji očuvano, ili kroz arhivske i likovne izvore poznato više od njih četrdeset.⁹¹ Karneri su uglavnom građeni u romanici, a napose su bili rasprostranjeni u Austriji, Sloveniji, južnoj Njemačkoj i manje u zapadnoj Mađarskoj. U tim su zemljama karneri razmjerno velike, centralne, dvokatne građevine, dolje s kriptom kao kosturnicom i iznad nje kapelom posvećenom sv. Mihovilu.⁹² Iako belečka grobnica nema tipološke karakteristike kosturnica s tih prostora, možda je ipak s njima posredno povezuje sv. Mihovil, svetac koji na Sudnji dan važe duše i vodi ih u raj. Naime, vizitator godine 1708. zapisuje: »U groblju je zidana četvrtasta kapelica sv. Mihaela.«⁹³ Godine 1768. vizitator napominje da je kapela sv. Mihovila »opustošena«, nakon čega se više ne spominje u vizitacijama. Možemo tek pretpostaviti da je ta nedvojbeno kasnija kapela nastavak tradicije štovanja sv. Mihovila, koja potječe još iz vremena kad je romanička grobnica bila u funkciji.

Sarkofag je zatečen razbijen, probijenog dna i bez poklopca. Njegovo nasilno uništavanje možemo povezati sa spomenutim tragovima vatre na zidovima, pa time opet dolazimo do neizbježnih Tatara i okvirnog određivanja vremena nastanka najstarijeg dijela crkve sv. Jurja u Belcu.

Dakle, prizemlje zvonika koje je izvorno građeno za grobnicu nedvojbeno je romanički, najstariji dio crkve sv. Jurja, bez dvojbe sagrađen prije provale Tatara, dakle, najkasnije u prvim desetljećima 13. stoljeća. Grobnici je u neko doba u čitavoj širini probijen istočni zid, prigradnja lađa sa svetištem i dograđen kat, čime je nekadašnja grobnica postala prizemlje zvonika nove župne crkve. Kada su uslijedile ta pregradnja i dogradnja?

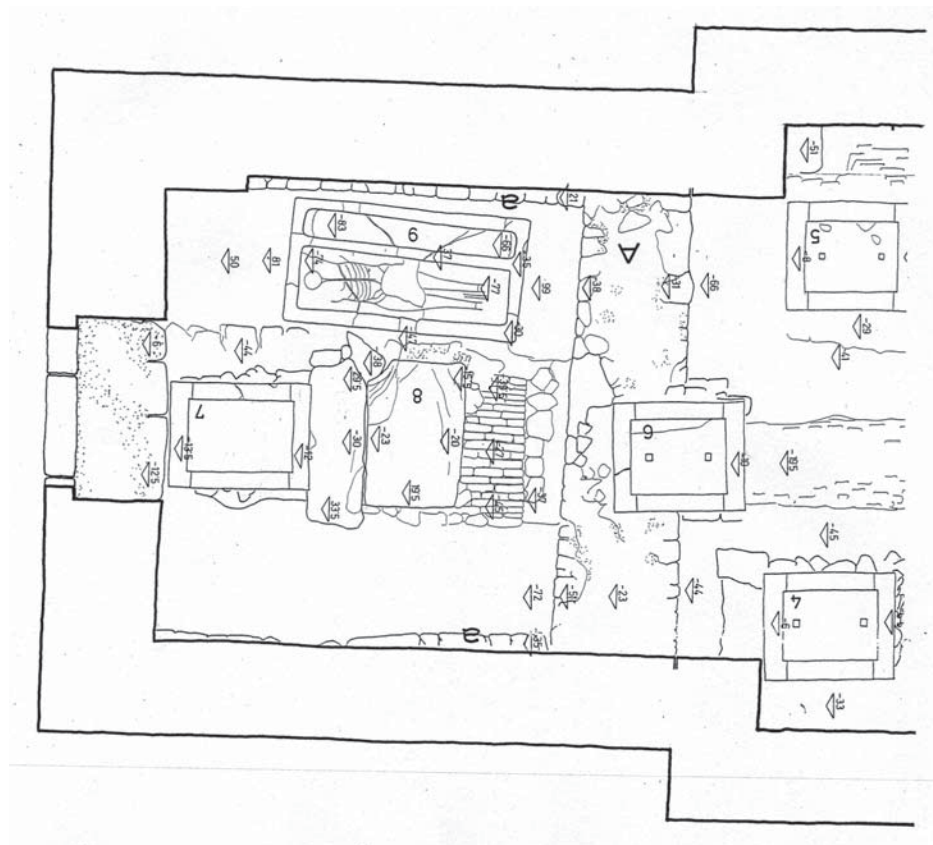
Unutar tih mlađih, izvornoj grobnici dograđenih i nadograđenih dijelova crkve sv. Jurja uočavamo pojedinosti čiji nam oblici mogu sugerirati postojanje vremenskog razmaka u njihovom nastajanju. S jedne su strane prozori kata zvonika, okvir prolaza na katu zvonika i izvorni prozori svetišta, a s druge ostali dijelovi arhitektonske plastike svetišta. Kod prvih prepoznajemo još uvijek snažnu romaničku tradiciju, koja se ogledava ne samo u konzervativnosti oblika prozora nego i u veličini njihovih okana, a kroz to zanemarivanje uloge svjetla u oblikovanju unutrašnjosti crkve, ali sada u kombinaciji s poligonalnim zaključkom svetišta, koji nedvojbeno karakterizira najčešći tlocrtni oblik gotičkih svetišta, kao i već zrelih gotičkih oblika arhitektonske plastike svetišta. Kako objasniti tu divergentnost unutar istog građevinskog sloja?

Razjašnjenje tog pitanja pomaže jedan od Stahuljakovih nalaza iz 1947. godine; on je u sjevernom zidu lađe, prigodom razgradnje ispune prolaza prema nekadašnjoj kapeli sv. Katarine, pronašao prozorski nadvoj kojem nažalost više nema traga, ali o kojem svjedoče dvije fotografije (slika 45).⁹⁴ Oblikom je jednak nadvojima prozora kata zvonika. Uklanjanje žbuke u svetištu i odzidavanje prozore, Stahu-

41. Pogled na temelj istočnog zida zvonika i otkriveni kameni sarkofag / View of the bell tower eastern floor and the discovered stone sarcophagus

40. Crtež istraživanja poda u prizemlju zvonika / Bell tower ground floor interior, southern wall. There is a difference between the structures of the wall texture and a mistake between the nave and the bell tower wall

44. Ulomak znatno većeg reljefa pronađenog u crkvi sv. Marije Snježne u Belcu / Fragment of a bigger relief found in the Saint Mary of the Snows Church in Belc

45. Nadvoj prozora koji je Stahuljak pronašao u ispuni prolaza u sjevernom zidu lađe / Arch of the window that Stahuljak found in the fillings of the passage in the northern nave wall

Ljak je potvrdio prethodno zapažanje Gjüre Szabe, te zaključio da su » u prvoj polovini 15. stoljeća probijeni na mjestu starih prozora svetišta novi većeg formata«. Osim oštećenja zidnih slika, na preoblikovanje izvornih prozora ukazuju nepravilni oblici gornjih dijelova izvorno užih prozorskih niša, što je napose vidljivo u pogledu iz svetišta. Nameće se pitanje gdje je izvorno bio ugrađen taj u međuvremenu izgubljeni, nadvoj prozora. Jedini logičan odgovor je da je to nadvoj jednog od izvornih prozora svetišta. Tipološki je jednak, ili makar vrlo sličan, ne samo oblikom nego i širinom okna, nadvojima prozora kata zvonika. Dakle, za zidove svetišta istodobno je klesana i u njih ugrađena arhitektonska plastika zrelih gotičkih oblika i prozori romaničkih značajki. Te izvorne monofore svetišta, vrlo uskih okana i nedvojbeno male visine, minimalno su osvjetljavale unutrašnjost oslikanog svetišta i crkve, pa ne začuđuje da su već tijekom 15. stoljeća zamijenjene širim i višim biforama koje su unutrašnjosti davale više nego dvostruku količinu svjetla.

Gradnja svakog zdanja sastoji se od manje i više zahtjevnih radova. Kopanje temelja i zidanje lomljenjem svakako su najjednostavniji zidarski radovi, a klesanje arhitektonske plastike, posebno one složenih profilacija i oblika, te njihova ugradnja kroz čitavo je srednjovjekovlje najzahtjevnija vrsta radova. Iščitavajući pojedinosti crkve, uvažavajući uobičajene postupke i neka od pravila kod gradnje gotičkih crkava, možemo pokušati predočiti slijed njezine gradnje nakon što je donesena odluka da se grobnici prigradi lađa sa svetištem, odnosno da se uz nju sagradi župna crkva.

Gradnja crkve započinje odabirom položaja i kolčanjem temelja. Budući da se radilo o prigradnji zatečenom manjem objektu, položaj, a s njime i orijentacija crkve bili su određeni. Nakon iskopa temelja slijedila je prvo gradnja svetišta, što je graditeljski najzahtjevniji volumen crkve. Bez obzira na njegovu, u ovom primjeru skromnu veličinu, gradnju presvođenog svetišta karakteriziraju, u odnosu na lađu natkrivenu drvenim tabulatom, a u prvo doba možda samo otvorenim krovštem, složeni konstruktorski problemi, zatim zahtjevno klesanje i potom ugradnja razmjerno znatne količine arhitektonske plastike. Na lađi gotovo nije bilo zahtjevnijih kamenarskih pojedinosti - izvorno samo jedan omanji prozor i klesarski krajnje jednostavni uglovni klesanci - dok je na svetištu bilo potrebno isklesati izrazito bogato profiliran trijumfalni luk, biljnim motivima ukrašene konzole, zatim bogato profilirana svodna rebra, dva zaglavna kamena, te tri prozora, sokl, dijelove kontrafora i uglovne klesance. Zbog toga je za izvođenje tih radova bilo potrebno angažirati vrsnog majstora, koji je posve ovladao klesarskim umijećem u radionicama vezanim uz nedvojbeno znatno zahtjevnija gradilišta. A ona nisu nužno morala biti negdje u blizini. U srednjem vijeku studiralo se u udaljenim mjestima, trgovalo se između udaljenih krajeva, hodočastilo se u daleka svetišta, pa kontakti i s vrlo udaljenim prostorima nisu bili ništa neobično, a da ne spominjemo sva ona kretanja koja su poticali crkveni i viteški redovi, a koja nisu nimalo ograničavale političke granice. Graditelji, posebno oni vrsniji, putovali su od radilišta do radilišta kako bi na njima razmijenili znanja i stekli nova

iskustva, ali su se neki mogli odlučiti na takva putovanja iz sasvim neobičnih, nama nedokučivih razloga. Sjetimo se, na primjer, što je nekoliko stoljeća poslije nagnalo virtuozu u svom umijeću, ali opako nasilnoga Benvenuta Cellinija na neka putovanja, o čemu znamo zahvaljujući ne samo njegovoj autobiografiji, nego drugačijim sredinama i drukčijem vremenu u kojem je živio, a koje nam je ostavilo svakojaka pisana svjedočanstva. Nezahvalno je danas tumačiti prisutnost nekog oblika isključivo na temelju raspoloživog komparativnog materijala. Ponekad su iznenada otvorena vrlo zahtjevna radilišta, kojima zahvaljujemo na nekim, za naše krajeve, izuzetnim crkvenim građevinama ili čitavim ansamblima; prisjetimo se templarske Gore ili cistercitskog Topuskog. Oba radilišta i njihove crkve su kroz dulje razdoblje ostale usamljene pojave, pa stoga ne prepoznamo njihov neposredni utjecaj na razvoj graditeljstva na ostalom prostoru Banovine i šire.⁹⁵ Jednako je tako u ratnim razaranjima i kasnijim barokizacijama trajno izgubljen niz srednjovjekovnih crkava, od kojih bi neke možda bile ključni kamenčići za bolje razumijevanje tog mozaika sa danas teško oštećenom slikom rasprostranjenosti i raznovrsnosti oblika srednjovjekovnog, napose, sakralnog graditeljstva.

Na svetištu su mogla biti angažirana dva majstora - jedan koji je radio zahtjevne klesarske radove i drugi koji je radio manje zahtjevne radove - klesanje prozora, uglovnih klesanaca, možda dijelova kontrafora. Do zime su radovi na svetištu, koje je moglo biti sagrađeno u jednoj građevinskoj sezoni, dovršeni i prekinuti, a kada su na proljeće ponovo nastavljeni, manje zahtjevne radove izvodili su manje vješti graditelji koji su možda prethodno na svetištu obavljali jednostavnije zadatke pod nadzorom glavnog majstora. Nedvojbeno, zidanje lađe nije bilo nimalo zahtjevan graditeljski zadatak. Trebalo je dijelom razgraditi jedan zid i potom prigraditi četiri razmjerno tanka zida nevelike lađe i kat zvonika i sve to natkriti uobičajenim krovom. Zadržavati vrsne i skupe klesarske majstore preko cijele zime ili ih ponovo angažirati za izvođenje tako jednostavnih radova nije bilo opravdano. Konačno, treba se prisjetiti da su građevinski radovi bili stupnjevani po složenosti, pa netko tko je bio školovan za izvođenje najzahtjevnijih klesarskih radova, i kao takav bio cijenjen i odgovarajuće plaćen, nikada nije izvodio jednostavne zidarske radove. Dakle, u proljeće, nakon razgradnje istočnog zida zatečene grobnice, nastavljeni su radovi gradnjom lađe na prethodno predviđenom mjestu, između nekadašnje grobnice i novopodignutog svetišta. Ipak, sve te radove - gradnju svetišta, lađe i nadogradnju kata zvonika - moramo promatrati kao jedinstvenu realizaciju jednog cjelovitog projekta.

Budući da se arhitektonska plastika svetišta⁹⁶ i ostaci zidnih slika u lađi i zaključku svetišta mogu smjestiti u vrijeme oko 1300. godine, i gradnju crkve sv. Jurja morali bismo smjestiti u razdoblje bliže kraju 13. stoljeća. Za

određivanje vremena izvođenja građevinskih preinaka na crkvi - svođenja lađe i prizemlja zvonika, povećanja prozora u svetištu, probijanje južnih vrata i kasniju prigradnju trijema ispred južnih vrata - i nadalje su važeće spoznaje do kojih je konzervatorskim istraživanjima došao Tihomil Stahuljak.

Možda se nekom razmišljanje o organizaciji radova i logičnom ponašanju na srednjovjekovnom gradilištu neće činiti doprinosom egzaktnom pokušaju rekonstrukcije tijekom gradnje crkve sv. Jurja, ali je nedvojbeno nastojanje uvažavanja mogućeg scenarija kakvi su se stvarno događali na srednjovjekovnim gradilištima, a o kojima se vrlo malo, ponekada čak nimalo i ne razmišlja. Traži se neki jasan trag, neki uklesan rukopis koji se može pratiti od objekta do objekta, kroz itinerer nekog određenog oblika na putu od zdanja za koje mislimo da je njegovo ishodište do objekta koji se nalazi u žarištu našeg zanimanja, te njegovo uklapanje u neku konstruiranu shemu. No, kao što ljudski životi pišu različite i ponekada vrlo čudne priče, tako ih pišu i svakojaki oronuli zidovi, no mi ih ponekada nismo u stanju pročitati, prečesto se valjano ne trudimo.

Prizemlje zvonika crkve sv. Jurja u Belcu, odnosno nekadašnja grobnica belečkog plemstva, jedinstvena je ne samo po svojoj izvornoj namjeni nego po romaničkoj strukturi pročelja i svim ostalim njenim romaničkim pojedinostima. Na području kontinentalne Hrvatske to je jedino romaničko pročelje zidano pravilnim klesancima, a u njezinoj unutrašnjosti nalazimo dekorativni motiv sastavljen od niza slijepih lukova, kakav ne nalazimo ni u jednom drugom crkvenom prostoru. Zahvaljujući tome, zatim bogatoj, napose srednjovjekovnoj slojevitosti crkve, pri čemu je svakim novim slojem crkva dopunjena, osuvremenjena i obogaćena, zatim činjenici da od seoskih župnih crkava, koje su najbrojnija kategorija naše srednjovjekovne sakralne arhitekture, ona na kraju srednjega vijeka jedina ima presvođenu cijelu unutrašnjost, a u svetištu sve do naših dana sačuvanu gotičku menzu u obliku blok-oltara, što je još jedna njezina posebnost. Uz sve to, u njoj su očuvani ostaci iznimno kvalitetnih gotičkih zidnih slika u svetištu i lađi (slika 35) te, u odnosu na druge srednjovjekovne crkve, iznimna količina arhitektonske plastike, napose ona s geometrijskim, vegetabilnim i figuralnim motivima, što izdiže crkvu sv. Jurja na mjesto našeg najznačajnijeg primjera srednjovjekovne ladanjske župne crkve. Upravo zahvaljujući svim tim pojedinostima, ona je bitna karika u razumijevanju razvoja srednjovjekovnog sakralnog graditeljstva u kontinentalnoj Hrvatskoj i nezaobilazna u svakom ozbiljnijem pregledu hrvatske umjetnosti.

Time su nakon stotinjak godina od objavljivanja prvog prikaza crkve sv. Jurja u stručnoj literaturi riješene obje bitne nedoumice vezane uz nju, ali ni nakon 64 godine od početka prvih radova nije završena njena građevinska sanacija i primjerena prezentacija. Nadajmo se da će 2011.

godine biti dovršeni radovi u unutrašnjosti crkve, nakon čega predstoje još završni radovi na njezinoj vanjštini.⁹⁷ Primarni je zadatak krovništvo, koje zahtijeva izvedbu nove konstrukcije s novim pokrovom i sanaciju gromobrana. To će biti prigoda da se provedu i neke izmjene. Naime, na već spomenutom crtežu Fani Daubači jasno se vide završeci rogova, odnosno da krovništvo pokriveno šindrom ima otvorenu strehu. Stoga će biti predložena izvedba novog krovništva s pokrovom od arišove šindre, izvedenog u cijelosti prema podacima koje nam pruža spomenuti crtež, a postojeća drenaža i odvodnja oborinske vode omogućuje uklanjanje dotrajalih, a vizualnom dojmu nepoželjnih, recentnih žljebova i oluka.

Nesretno, a svojevremeno od nadležne službe nametnuto rješenje oblika krova zvonika, primoralo je poslije župnika da iz praktičnih razloga crkveno zvono objesi na željeznu konstrukciju pričvršćenu na pročelju ispred romaničkog prozora na katu južnog pročelja zvonika. Budući da s obzirom na sadašnje dramatično stanje u financiranju zaštitnih radova na spomenicima kulture u doglednoj budućnosti nije realno predvidjeti preoblikovanje krovništva zvonika, predlaže se privremeno, ali financijski znatno skromnije i stoga realnije rješenje - izvedba zvonare s njegove južne strane, kako su to zabilježili vizitatori u 17. i 18. stoljeću. Konačno rješenje morat će se prepustiti nekom budućem, sretnijem naraštaju hrvatskih konzervatora.

Na kraju će biti nužno prezentirati kameni sarkofag u podu zvonika, ne samo zato što je njegov nalaz ključan za razumijevanje izvorne namjene tog dijela crkve nego zato što je on jedinstven na našem prostoru i time vrijedan napora i novca da se primjereno prezentira.⁹⁸ Predviđenim bi radovima u najvećoj mogućoj mjeri vratili staroj belečkoj župnoj crkvi njezin nekadašnji izgled i prezentirali je sukladno njezinom izuzetnom značenju unutar sačuvanog korpusa srednjovjekovnog sakralnog graditeljstva u Hrvatskoj. Uz neprikosnoveni vrhunac našeg baroknog Gesamtkunstwerka - crkvu sv. Marije Snježne u Belcu, crkva sv. Jurja u tom istom ubavom Belcu istodobno je naš najznačajniji primjer srednjovjekovnog ladanjskog sakralnog graditeljstva, koji je već unutar srednjovjekovlja postao iznimno slojevita građevina. U slikovitom brežuljkastom krajoliku, stisnutom između sjevernih obronaka Medvednice i južnih obronaka Ivanšćice, izdižu se atraktivne ruševine srednjovjekovnih plemićkih gradova Grebengrada, Milengrada, Belca, Lobora i Oštrca te ispod njih niz srednjovjekovnih župnih crkava i kapela. Taj lanac sačuvanih srednjovjekovnih crkava ispod Ivanšćice započinje s istočne strane župnom crkvom u Zajezdi, nastavlja se nedalekom kapelom sv. Petra u Gotalovcu, pa se nakon Belca dalje prema zapadu nižu crkva sv. Martina u Martinšćini, zatim iznimna gotička crkva sv. Marije Gorske iznad Lobora, gdje su ispod postojeće crkve kao nigdje drugdje u kontinentalnoj Hrvatskoj nakon provedenih arheoloških istraživanja

prezentirani slojevi starokršćanske, predromaničke i romaničke crkve, da bi taj čudesan niz završio visoko na brdu smještenom crkvom sv. Jakova na Očuri, od koje se pruža jedan od najljepših pogleda na Hrvatsko zagorje, i podno nje župnom crkvom u Radoboju, jedinstvenoj po svom položaju u maloj močvarnoj udolini. Bogatstvo kulturne baštine uzdiže taj kraj u izrazito bogato turističko odredište. To još samo trebaju prepoznati oni koji su na bilo koji način uključeni u raspodjelu iz godine u godinu sve tanjeg iznosa novca namijenjenog zaštititi kulturne baštine.

BILJEŠKE

1 Iako crkva sv. Jurja službeno ima status kapele u članku se, zbog svoje prošlosti, to jest zbog činjenice da je izvorno bila župna crkva te zbog mjesta koje zauzima u razvoju sakralnog graditeljstva u Hrvatskoj, naziva crkvom.

2 Prikazujući čitatelju položaj crkve sv. Jurja, Gjurio Szabo opisuje svoj dolazak poprijekim putem iz susjedne Martinšćine u Belec: »Evo nas iz Martinšćine doskora preko dola i humaka u Juranšćini, mjestu, koje se također vrlo rano spominje, jer je tamo od davnine crkva, posvećena sv. Jurju.« GJURO SZABO, *Kroz Hrvatsko Zagorje*, Zagreb, 1939., 84. ANĐELA HORVAT u ELU piše: »Stara župna crkva sv. Jurja u Juranšćini...«, Enciklopedija likovnih umjetnosti 1, Zagreb, 1959., 306. Taj naziv za položaj crkve preuzima i Zdenko Balog: »Crkva sv. Jurja u Belcu, bivša župna crkva, nalazi se na lokalitetu Juranšćina, spomenutom još u 14. stoljeću.« ZDENKO BALOG, *Stara župna crkva svetog Jurja u Belcu i tip Chorturma*, Sic ars deprenditur arte, u: Zbornik, 2009. Juranšćina i Belec dva su zasebna naselja. Prema podacima iz 2001. godine Belec ima 370 stanovnika (u 126 domaćinstava na 2,86 km²). Sjeverno od Belca prostranija je, ali slabije napučena Juranšćina, naselje raštrkanog tipa sa 192 stanovnika (u 67 domaćinstava na 6,7 km²). Leksikon naselja Hrvatske, I, Zagreb, 2004.

3 Tijekom pisanja ovoga članka susreo sam se nakon podosta godina s prijateljem iz srednjoškolskih dana koji mi je s oduševljenjem pričao o crkvi sv. Marije Snježne u Belcu, koju je razgledao tijekom jednog izleta u organizaciji svoje župe. Kada sam ga upitao kako mu se dopala stara župna crkva sv. Jurja, ostao je začuđen pitanjem, uz komentar da u Belcu nema druge crkve.

4 Za prijevode kanonskih vizitacija zahvaljujem gosp. Andriji Lukinoviću, voditelju Nadbiskupskog arhiva u Zagrebu.

5 KV Različne 4/IV, fol. 12v.

6 KV 19/I, str. 129v

7 KV 20/II, str. 311

8 KV 21/III

9 KV 23/V, str. 89

10 KV 23/V, str. 456

11 Misli se na potres od 13. listopada 1775. s epicentrom kod Bedekovčine, JOSIP MOKROVIĆ, *Potresi u Zagrebu*, Zagreb, 1950., 30

12 KV 27/IX, str. 1

13 GJURO SZABO, Izvještaj o radu zemaljskog povjerenstva za očuvanje spomenika u g. 1911. Spomenici kotara Krapina i Zlatar, u: »Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva«, N.S. sv. XIII, Zagreb, 1913./14.

14 Već zbog činjenice da prozori imaju puni parapet, nisku i razmjerno usku nišu u debelom zidu oni nikako nisu mogli biti korišteni u bilo kakvu obrambenu svrhu, a ponajmanje za gađanje lukom i strijelom.

15 VJEKOSLAV NORŠIĆ, *Crkveni spomenici gotskoga doba u kotarevima Krapina i Zlatar*, u: »Katolički list«, 1, Zagreb, 1916., 5

16 GJURO SZABO, *Obrambene crkve u Hrvatskoj*, Hrvatska prosvjeta, 9-10, Zagreb, 1917., str. 246

17 »Romansko je doba veoma slabo zastupano, zapravo i nema čisto romanskih crkava, do nekoliko fragmenata...pa možda jednog dijela stare župne crkve u Belcu u Hrvatskom Zagorju. Biće, da se u ono doba gradilo sve od drva u zemlji, gdje je taj materijal bio najjeftiniji i najpodjedniji.» GJURO SZABO, *Umjetnost u našim ladanjskim crkvama*, Zagreb, 1929., 50

18 GJURO SZABO, *Kroz Hrvatsko zagorje*, 84

19 ARTUR SCHNEIDER, *Popisivanje i fotografsko snimanje umjetničkih spomenika godine 1939.*, u: Ljetopis JAZU za godinu 1938/1939., 52, Zagreb, 1940., 171; BRANKA HLEVNJAK, *Ljudevit Griesbach*, fotograf Moderne, 1997.; ĐURO VANĐURA, BORIVOJ POPOVČAK, SANJA CVETNIĆ, *Schneiderov fotografski arhiv – Hrvatski spomenici kulture i umjetnosti*, Zagreb, 1999. Schneider u Hrvatskoj enciklopediji piše i natuknicu o Belcu, u kojoj uglavnom preuzima sve Szabove zaključke; Hrvatska enciklopedija 2, 349

20 Iako Szabo fotografski snima crkvu svega dva desetljeća nakon Vechiaruttijeve obnove izvedene 1892. godine, na crkvi su već vidljiva znatna oštećenja žbuke, posebice na zvoniku. Zbog nedvojbeno loše projektiranog i izvedenog rješenja načina prijelaza iz kvadratnog tlocrta donjeg dijela zvonika u oktogonalni manji tlocrt njegovog gornjega dijela, prodirala je i natapala oborinska vode stare kamene zidove, pa je u tom kratkom razdoblju već otpala ne samo žbuka ispod završnog vijenca, već je došlo do degradacije i ispadanja veznog materijala iz reški gornjih dijelova kamenom zidanih zidova zvonika i pojave jakih pukotina. Ne samo da je stradao stari dio zvonika nego se jaka oštećenja od vlage opažaju i na njegovom novom, nadograđenom oktogonalnom dijelu. Nema sumnje da su teška oštećenja gornjih dijelova zidova zvonika nastala prije svega uslijed prodiranja velikih količina oborinske vode i njezinog smržavanja u zidovima.

U obnovi koja je uslijedila vjerojatno ubrzo nakon Prvog svjetskog rata Vechiaruttijev oktogonalni dio zvonika obložen je limom; da bi se spriječilo daljnje prodiranje oborinske vode, vjerojatno je limom pokrivena i površina ravnog krova između oktogonalnog dijela i vanjskog ruba zvonika, a lim je postavljen i uz zvonik na krovu lađe. Tada je presložen krov, postavljeni su žljebovi i oluci, a pročelja su na novo ožbukana.

21 ŽELJKO JIROUŠEK, *Pregled umjetnosti u banskoj Hrvatskoj od 12. do kraja 18. stoljeća*, Naša domovina, Zagreb, 1943., 680

22 JIROUŠEK, 1943., 688

23 »Konzervator Stahuljak iskapanjem je i obijanjem žbuke istraživao tu crkvu te se uvjerio, da je donji dio tornja, koji je građen tesanim kamenjem i probijen vrlo uskim pravokutnim prozorčićima, zapravo ostatak crkve možda iz vremena još prije provale Tatara, a ne obrambenog tornja. Za ovo govori više činjenica: toranj je nastao tek kasnije, kada je prvotna crkva iz tesanog kamena bila produljena i prednji joj dio bio nadograđen u obliku tornja u kamenu lomljenicu; u donjem se dijelu vidi friz romaničkih lukova, a to priliči više crkvenoj zgradi negoli obrambenom tornju; pod obijanjem su se žbukom na ulazu u današnji toranj ukazala nekadašnja vrlo široka vrata, koja svršavaju ranogotičkim lako zašiljenim lukom, a izrađena su u pročelju iz tesanog kamena. Ta vrata nikako ne pristaju u obrambeni toranj. Poslije nekog vremena, negdje poslije god. 1300., prvotna je crkva nadograđena u obliku tornja, i bila je produljena: tada je dobila današnje razmjere, a to se vidi iz toga, što su u svetištu crkve bile otkrivene fresko-slikarije kasnog romaničkog stila također iz vremena prve polovice XIV stoljeća.» LJUBO KARAMAN, *O umjetnosti srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Slavoniji*, u: *Historijski zbornik*, I, Zagreb, 1948., 116

24 »Najstariji će biti masivni pravokutni toranj u Sv. Jurju u Belcu: Još u 1. pol. XIV. st. starija, romanička crkva, građena od pravilnih kamenih tesanaca, bila je produžena i u prednjem dijelu izdignuta u toranj, i to od čednijeg materijala lomljenica; u tom kasnijem dijelu tornja od lomljenica dva su uska prozorčića završena polukružno (romanička tradicija!).» LJUBO KARAMAN, *O umjetnosti srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Slavoniji*, u: *Historijski zbornik*, 1-4, 1950., 138

25 TIHOMIL STAHLJAK, *Naučno-istraživački rad Konzervatorskog zavoda u Zagrebu od 1945. do 1949. godine*, u: *Historijski zbornik*, 1-4, Zagreb, 1950., 262

26 »Ide u red rijetkih spomenika u sjev. Hrvatskoj, koji su očuvali i tragove romanike. Od prvobitne jednobrodne romeničke crkve, građene od kamena klesanca, preostao je dio, koji je vjerojatno oko sredine XIV st. nadograđen i urešen za zvonik. Ovom dijelu prigrađen je u XIV st. brod, prvobitno natkriven tabulatom, i poligonalno svetište nadsvodeno gotičkim križnim svodom.» Belec, *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, 1, Zagreb, 1959., 306

27 ANĐELA HORVAT, *O domaćoj flori na ranogotičkoj arhitektonskoj plastici sjeverne Hrvatske*, u: *Gunjačin zbornik*, Zagreb, 1980., 182

28 DIJANA VUKIČEVIĆ SAMARŽIJA, *Gotička sakralna arhitektura zagorskog arhidakonata*, magistarski rad, Zagreb, 1974., 50

29 DIJANA VUKIČEVIĆ SAMARŽIJA, *Gotičke crkve Hrvatskog zagorja*, Zagreb, 1993.

30 U trenutku izdavanja knjige njezin je opis star već petnaestak godina, a kroz to razdoblje dogodile su se neke bitne promjene na crkvi. U međuvremenu je uklonjen neogotička oktogonalna nadogradnja tornja koja je zamijenjena četverostrešnim krovom. Tijekom konzervatorsko-restauratorskih radova 1989. – 1990. došlo je i do nekih otkrića na temelju kojih su izvršeni još neki važni zahvati na prezentaciji crkve.

31 »Crkva sv. Jurja u Belcu jednobrodna je longitudinalna gotička građevina s romaničkim tornjem u pročelju te užim i nižim malim poligonalnim svetištem.» D. VUKIČEVIĆ SAMARŽIJA (bilj. 29), 145

32 »Po tipologiji i nepravilnosti svetište se može datirati u 14. stoljeće; preciznu dataciju pruža arhitektonski sklop ljsuke, detalji rebara, trjumbalni luk, a osobito konzole. Taj tip konzole sreće se u srednjoeuropskom krugu već oko polovine stoljeća, što je slučaj s vrlo udaljenim Regensburgom. Bliži usporedni primjer novootkrivene su konzole u Siklosu, u franjevačkom samostanu, a datirane su po grbovima Gorjanskim u posljednju četvrtinu 14. stoljeća.» D. VUKIČEVIĆ SAMARŽIJA (bilj. 29), 145

33 D. VUKIČEVIĆ SAMARŽIJA (bilj. 29), 130

34 D. VUKIČEVIĆ SAMARŽIJA (bilj. 29), 130

35 Dijelom opisuju stanje crkve kakvo je bilo četvrt stoljeća prije objavljivanja Topografije, ali u prilogu donosi fotografiju aktualnog, posve drukčijeg izgleda crkve. Kada opisuje zvonik, ponovo piše: »Najgornji dio je oktogonalan i zaključen kapom», a taj je dio izmijenjen u radovima 1977. - 1978. godine. Potom opisujući svetište piše da »prima svijetlo kroz dva prozora šiljasta oblika», a u radovima koji su izvedeni krajem osamdesetih godina otvoren je i treći prozor. U istim je radovima izveden novi pod, ali tu promjenu spominje, pa piše da se: »nalazio u crkvi do posljednje restauracije crkve, kada je uklonjen.» *Umjetnička topografija Hrvatske, Krapinsko-zagorska županija*, Zagreb, 2008.

36 D. VUKIČEVIĆ SAMARŽIJA, 2008., 724

37 Ono što odmah dovodi u pitanje takav slijed gradnje, uz dubioze oko romaničkih reminiscenci početkom 14. stoljeća, upravo su ostaci zidnih slika koji se na sjevernoj strani istočnog zida lađe pružaju u čitavoj raspoloživoj širini zida, od sjevernog zida lađe do svijetlog otvora trjumbalnog luka. Da je u tom zidu bilo kasnijih radikalnih intervencija, s obzirom na izgradnju novog svetišta, nema sumnje da se ne bi mogle očuvati tolike zidne slike, odnosno da bi se na sjevernom zidu svetišta morala vidjeti spomenuta intervencija.

38 ZORISLAV HORVAT, *Katalog gotičkih profilacija*, Zagreb, 1992., 65

39 Z. HORVAT (bilj. 38), 94

40 »Kao da ništa na toj crkvi ne odgovara obradom, oblikovanjem itd. kasnogotičkom portalu tj. kao da je samo on ugrađen u određenom trenutku.» Z. HORVAT (bilj. 38), 136

41 Z. HORVAT, 1992., 84

42 JOSIP STOŠIĆ, *Srednjovjekovna umjetnička svjedočanstva o zagrebačkoj biskupiji*, katalog izložbe Sveti trag, Zagreb, 1994., 123

43 U dijelu posvećenom predromanici i romanici Vladimir Goss ne spominje romanički sloj crkve sv. Jurja, nego samo ulomak reljefa pronadenog u crkvi sv. Marije Sniježne, za koji piše: »Sa zapadnog ruba Slavonije, iz Belca, potječe dio lunete s likom sveca ispod bordure zubaca, što opet ukazuje na talijanski sjeveroistok.» U poglavlju o gotičkom raz-

doblju hrvatske umjetnosti Dijana Samaržija Vukičević samo na jednom mjestu spominje crkvu sv. Jurja: »U 14. stoljeću svodi se samo svetište, i to križnim svodom, primjerice u crkvama sv. Lovre u Požegi i sv. Jurja u Belcu.« Hrvatska umjetnost, povijest i spomenici, Zagreb, 2010. 90 i 130 44 ZDENKO BALOG, *Crkve kvadratnog svetišta u sjevernoj Hrvatskoj*, u: »Peristil«, 50, Zagreb, 2007., 50

45 ZDENKO BALOG, *Stara župna crkva svetog Jurja u Belcu i tip Chor-turma*, Sic ars deprenditur arte, u: Zbornik, 2009.

46 Stahuljakova dokumentacija radova, Arhiv Uprave za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture, Zbirka dosjea Hrvatskog restauratorskog zavoda

47 Balog za prizemlje zvonika i brod piše da su gotovo jednake veličine, a stvarno brod ima više nego dvostruko veću površinu. Za svetište piše da nema upornjaka, a njihovi su tragovi bili jasno uočljivi i prije rekonstrukcije izvedene 1990. godine.

48 Na primjer za zapadna vrata piše: »Jednako tako, čini se da je otvor zapadnoga ulaza u crkvu probijen naknadno. Zidan je na drugačiji način, kameni blokovi rasteretnog luka nad vratima drugačiji su od onih kojima je zidano zide, te se zbog toga čini da su vrata, ako ne naknadno probijena, onda barem temeljito pregrađena i povećana.« BALOG (bilj. 45), 28. Struktura vanjskog i unutarnjeg lica zida i odnos ostataka kamenog okvira vrata prema okolnom zidu nedvojbeno su izvorni i ne pružaju nimalo mogućnosti u bilo kakvu sumnju u izvorno oblikovanje vrata i prizemlja zapadnog pročelja. Upravo je to i omogućilo rekonstrukciju izvornog ulaza u crkvu, koja je izvedena još 1990. godine. Bočne okomito usječene špalete i segmentni nadvoj niše vrata (to nije rasteretni luk), zidane su brižno obrađenim pravilnim klesancima kao i vanjsko pročelje. Kao što je to uobičajeno unutarnje lice zida građeno je manjim klesancima.

49 ZDENKO BALOG, (bilj. 45), 29-30

50 ZDENKO BALOG, (bilj. 45), 42

51 Površina lađe je 44 m², a zvonika 19 m².

52 »Gotovo jednakih dimenzija kao lađa, zidova također gotovo iste debljine, prostor prizemlja zvonika skladen je nastavak prostora lađe, s malim sužavanjem. Povezanost ova dva prostora naglašava lučni prolaz između zvonika i lađe, koji je toliko širok da ga i ne doživljavalo kao prostornu barijeru. Svodovi lađe i prizemlja zvonika jednakog su tipa.« ZDENKO BALOG, (bilj. 45), 27

53 »Iako je to zbog mnogih pukotina i slijeganja – ispunjenih vezivom za stabiliziranje statike – teško provjeriti, čini se da je široki prolaz između lađe i zvonika proširivan. Možda je to proširivanje izazvalo urušavanje zida nad slavolukom. Jednako tako, čini se da je otvor zapadnog ulaza u crkvu probijen naknadno. Zidan je na drugačiji način, kameni blokovi rasteretnog luka nad vratima drugačiji su od onih kojima je zidano zide, te se zbog toga čini da su vrata, ako ne naknadno probijena, onda barem temeljito pregrađena i povećana.« ZDENKO BALOG, (bilj. 45), 27

54 Vratna niša visoka je preko tri metra, dok je kor bio na visini dva metra, pa se više nisu mogla otvarati vratna krila.

55 »Međutim njegovi su zidovi veoma debeli, gotovo pretjerano debeli za ovu veličinu, te je prostor svetišta tijesan. Svetište, doduše, izvana nema upornjaka, te zidovi nose težinu svoda, no, u svakom slučaju, za veličinu svetišta, njihova debljina djeluje pretjerano.« ZDENKO BALOG, (bilj. 45), 29

56 Na južnom zidu svetišta kontrafor je rekonstruiran prije dva desetljeća, a na sjevernom zidu utopljen je u istočni zid sakristije.

57 Tada je jedina veza bila vlakom do Zlatar Bistrice, a dalje autobusom, najčešće pješke ili u kombinaciji sa zaprežnim kolima do 11 km udaljenog Belca. Izbor materijala bio je vrlo uzak ili ga nije ni bilo, pa su kasnije svi bili začuđeni karakteristikama žbuke na pročeljima i u unutrašnjosti crkve. Prema pričanju profesora Stahuljaka jedino je bilo moguće dobiti uporabljenu vrstu agregata, a dobava svih ostalih vrsta materijala bila je vrlo teška.

58 Fani Daubačić se na crtežu potpisala: »St Juraj u Belcu u Zagorju po naravi risala Fanny Berlić 3-ga Rujna 1872«

59 Pjevalište je uklonjeno 21. studenog 1947. godine. Tada su na licu

zida uočena oštećenja od vatre koja se pružaju sve do visine pete svodnih rebara. Dnevnik radova, Zbirka dosjea Uprave za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture.

60 U tom vrlo zanimljivom obrazloženju zahtjeva od 24. travnja 1947. upućenom saveznoj vladi u Beogradu za financiranje daljnjih konzervatorskih radova prethodno se naglašava: »Na temelju svih tih otkrića i konstatacija stvoren je plan da se ovaj tako značajan umjetnički spomenik kod Hrvata – konzervira, da se uklone s njega neumjetnički dodaci konca 19. i početka 20. stoljeća koji ga nagrđuju, odnosno njegove vrijednosti skrivaju. Napominjem da bi u slučaju realizacije tog konzervatorskog zahvata uspjelo ne samo očuvati i dovesti u potrebno stanje jedan osobito interesantan hrvatski kulturni spomenik, nego i stvoriti jednu paradigmu konzervatorske djelatnosti ulturni spomenik, nego i stvoriti jednu paradigmu konzervatorske djelatnosti samo očuvati i dovesti u potrebno stanje jedan osi u Hrvatskoj obzirom na niz konzervatorskih problema, koje taj spomenik nameće.

Konačno ističem da je taj zahvat to opravdani, jer se u Belcu nalazi poznata barokna crkva sv. Marije sa slikarjama na zidovima od slikara Ivana Rangera i osobito vrijednim namještajem, a koja je uz župnu crkvu u Lepoglavi jedan od najreprezentativnijih baroknih spomenika Hrvatskog Zagorja i po kome je Belc jedno od najatraktivnijih lokaliteta turizma u tim krajevima. Posjetiocima Belca bila bi tako dana mogućnost da ujedno dobiju uvid u jedan od najreprezentativnijih umjetničkih spomenika srednjeg vijeka Hrvatske, odnosno na jednom te istom mjestu nadju čitavu malu enciklopediju povijesti umjetnosti sjeverozapadne Hrvatske«. Spis 318-47, Zbirka dosjea Uprave za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture.

61 U obrazloženju koje je 19. lipnja sastavio Tihomil Stahuljak, nakon opisa nedostataka na crkvi, Stahuljak zaključuje: »Pretežni dio radova, koje treba izvesti na crkvi je izrazito karaktera konzerviranja. Manji restauratorski pothvati potrebni su na gotičkim prozorima svetišta. Bitni pothvati su reparacija krovšta, uspostava jednog pravilnog sistema odvodnjavanja oborina sa same crkve i u okolini crkve te ispravno presvlačenje nove žbuke na površinama zidova gdje je to potrebno.« Zbirka dosjea Uprave za zaštitu kulturne baštine MH

62 Spis 691-47 od 26. kolovoza 1947., Zbirka dosjea Uprave za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture

63 Obje su slike restaurirane između 10. i 20. prosinca, te vraćene u crkvu na njihova mjesta 26. prosinca 1947.

64 Spisi 1110, 1113, 1172, 1181, 1233, 1270, 1278-47, Zbirka dosjea, Uprava za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture.

65 Opis radova od 28. kolovoza 1948. sastavio je asistent konzervator Mladen Fučić.

66 IVO MAROEVIĆ, *Konzervatorske dileme uz obnovu krovšta tornja crkve sv. Jurja u Belcu*, u: Fiskovićev zbornik I, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 21, Split 1980., 717.

67 Nakon potresa 1981. Sabor SRH dodijelio je općini Zlatar Bistrica sredstva za sanaciju štete, ali je općina tek 1989. godine prosljedila ta tada inflacijom posve obezvrijeđena sredstva Restauratorskom zavodu Hrvatske.

68 Na vratnim krilima korišten je motiv izvornog limenog vratnog krila kustodije, a radove je 1989. izvela najbolja kovačka radionica na prostoru tadašnje države (Kropa, Slovenija).

69 Pod nije u cijelosti izveden prema projektu i troškovniku RZH. Iako je u troškovniku bilo jasno istaknuta vrsta kamena (»bugarska mura«), te da površina poda mora biti brušena, naručene su i ugrađene polirane ploče. U naruđbu kamena, ugradnju i nadzor nije bio uključen RZH.

70 Kod postavljanja baroknog retabla, koji nedvojbeno nije bio izrađen za crkvu sv. Jurja, morala su se zbog njegove veličine ukloniti dva kraka svodnih rebara u zaključku svetišta. Budući da je posve zaklanjao prozorska okna svetišta, ona su zazidana. Odzidanjem prozora i rekonstrukcijom uklonjenih svodnih rebara, dakle odlukom da se prezentiraju svi dijelovi izvorne arhitekture gotičkoga svetišta, nestalo je opravdanje, ali i mogućnost, da se ionako vrlo osiromašeni barokni retabl ponovo postavi u svetište.

71 U tom su razdoblju sredstva iznimno dodijeljena Hrvatskom restauratorskom zavodu samo 2007. godine. Tada su izvedeni isključivo radovi na korekciji prethodno izvedenih radova koje je učinila župa. Umjesto brušenih ploča na pod su postavljene polirane ploče, pa ga je bilo potrebno prebrusiti. U crkvi je bilo izvedeno osvjetljenje posve neprimjereno spomeniku kulture (halogene žaruljice upuštene su u zakrivljena svodna polja), pa je postavljena rasvjeta uklonjena. Nakon što su HRZ-u ponovo dodijeljena sredstva 2010. godine, u svetištu su postavljena dva mala reflektora sakrivena u kutu uz trijumfalni luk, a lađu osvijetljavaju dva suvremeno oblikovana prijenosna reflektora na stalku. Iste su godine završeni radovi u svetištu i sakristiji, saniran je trijem zatezanjem za zid lađe pomoću karbonskih traka, ostakljeni su prozori u lađi i zvoniku, te je izvedena donja žbuka u lađi. U 2011. godini predstoji još uklanjanje 2008. godine izvedene žbuke u prizemlju zvonika, koje u konačnoj prezentaciji mora imati vidljivu strukturu lica zida.

72 Kameni okvir vrata sakristije posve je preklešan, pri čemu je dobio amorfan plitki nepravilan segmentni oblik, pa se ne nazire ni najmanji dio njegove nekadašnje profilacije. Vratno krilo nije očuvano.

73 Kustodija je vrlo rustično klesana, a ugrađena je vjerojatno u 16. stoljeću.

74 Od gotičkih zidnih slika na sjevernom zidu sačuvan je tek manji fragment neposredno uz spoj s istočnim zidom lađe.

75 Budući da je na tom mjestu već ranije izvorni prozor zamijenjen većim pravokutnim (vidi crtež Fani Daubači), koji je krajem 19. stoljeća zamijenjen znatno većim šiljatučno nadvijenim prozorom, u prethodno spomenutim radovima na tom je mjestu rekonstruiran prozor prema istočnom prozoru prizemlja zvonika. Isto rješenje s jednim prozorom u lađi nalazimo u obližnjoj Martinšćini.

76 Svijetli otvor vrata je 80 x 211 cm. Istočni dovratnik zatečen je teško oštećen, a oštećenja su dijelom bila sanirana betonom. U restauratorskim radovima krajem 80-ih godina 20. stoljeća taj dio okvira zamijenjen je novoklesanim.

77 U potkrovlju lađe vidljivo je šest greda presjeka od 13,5 x 15 cm do 20 x 20 cm ugrađene na razmaku od 66 do 75 cm, koje su prigodom interpolacije svoda uzidane u ekstrados njegova tjemena. Na sjevernom zidu lađe unutar »džepova« svoda, u potkrovlju su bili vidljivi ostaci oslika s motivom kvadara naslikanih crvenom bojom. Na žbuci debljine 5-10 mm bili su vidljivi tragovi dva reda crvenom bojom oslikanih kvadara. U donjem redu visine 24 cm bio je očuvan samo jedan oslikani kvadar duljine 36 cm, a u gornjem redu visine 30 cm dva, duljine 34 i 44 cm. Taj oslikani sloj prvo je prebijeljen gustom bijelom vapnenom bojom, a potom i slojem okera. Ugradnjom neophodnog armiranobetonskog serklaža nije bilo moguće sačuvati oslikane ostatke žbuke.

78 ZORISLAV HORVAT, *Mrežasti i zvjezdasti gotički svodovi u sakralnoj arhitekturi Hrvatskog zagorja*, u: »Kaj«, 4, Zagreb, 1991., 84

79 Veličina svijetlog otvora je 150 x 248 cm, debljina neprofiliranog kamenog okvira 28 cm, a veličina vratne niše je 176 x 323 cm.

80 Zapadni je otvor u cijelosti sačuvan, veličine je 16 x 122 cm, s nadvijem u obliku istostraničnog trokuta, dok je od istočnog, nakon probiranja u 15. stoljeću većeg gotičkog prozora, ostao sačuvan unutar većeg pravilnog klesanca polukružni nadvoj sa širinom okna od 13 cm. Oba su otvora imala okna u ravnini pročelja, a duboke klinaste niše s punim parapetom i ravnim nadvijem s unutarnje strane.

81 D. SAMARŽIJA VUKIČEVIĆ, 2008., 724

82 Konzola između prvog i drugog slijepog luka oštećena je prigodom ugradnje pete sjeverne račve svoda, a rekonstruirao ju je Tihomil Stahuljak. Odnos širine slijepog luka i širine konzole je 2 : 1 (82 : 41 cm).

83 Zapadni prozor s polukružnim nadvijem ima okno veličine 12 x 82 cm, dok je svijetli otvor južnog prozora, izvorno iste veličine, kasnije bio proširen i produbljen, vjerojatno zbog unošenja zvona. Oba prozora imaju s unutarnje strane naglašeno klinaste niše s ravnim nadvijem i punim parapetom, a s vanjske strane skošene bridove.

84 Svijetli otvor vrata je 83 x 178 cm, a peta polukružnog nadvoja niše vrata na istoj je visini kao i peta kamenog okvira vrata, što onemogućuje ugradnju i otvaranje vratnog krila.

85 Zapadni zid lađe debljine je 72-76 cm, a ostalo pripada debljini istočnog zida zvonika.

86 Te je radove bilo moguće poduzeti tek pri kraju radova na građevinskoj i konstruktivnoj sanaciji crkve. Radnu ekipu koja je izvodila radove sačinjavali su voditeljica radova arhitektica Marija Valjato Fabris, povjesničar umjetnosti Drago Miletić, akademski kipar Nesto Orčić, restaurator Kamenko Klofutar te vanjski suradnici statičar Egon Lokošek, i klesar Božo Martinčević.

87 DRAGO MILETIĆ, *Izvještaj o radovima u crkvi sv. Jurja u Belcu u 1989. godini*, Zagreb, prosinac 1989., Zbirka dosjea Hrvatskog restauratorskog zavoda

88 Sarkofag je isklesan iz jednog bloka vrlo mekanog kamena (specksteina), veličine 236 x 123 x 67 cm. Njegova unutrašnjost podijeljena je po dužini u dvije komore, manju veličine 210 x 27,5 cm i veću veličine 215 x 63 cm, vanjske i razdijeljena stjenka debljine su 10,5 do 14 cm. Zapadna strana sarkofaga znatnije je oštećena, a odlomljeni dijelovi ni poklopac nisu pronađeni u istraživanju.

89 VLADIMIR GOSS, *Uvodno o Kamenu iz Belca*, u: Prilozi Instituta za arheologiju, 21, 2004., 223

90 VLADIMIR GOSS, *Stotinu kamenčića izgubljenoga raja*, katalog izložbe, Zagreb, 2007., 105

91 MARIJAN ZADNIKAR, *Romanika v Sloveniji*, Ljubljana 1982., 461

92 WALTHER BUCHOWIECKI, *Die gotischen Kirchen Österreichs*, Beč, 1952., 19

93 KV 21-III

94 U Fototeci Uprave za zaštitu kulturne baštine dvije su fotografije prozorskog nadvoja s legendom: »Kameni ulomak s gotičkom profilacijom, uzidan u romaničkom portalu na sjevernom zidu crkve; snimio Tihomil Stahuljak, 1947. god.«

95 JOSIP STOŠIĆ (bilj. 42), 127

96 »Profilacija trijumfalnog luka ...profilacija rebra svoda te oblikovanje ostalih konzola u svetištu stavljaju to zdanje u početak 14. st.« Zorislav Horvat, 1992., 65

97 Logično bi bilo da su radovi na građevinskoj sanaciji i prezentaciji unutrašnjosti crkve uslijedili nakon radova na konstruktivnoj i građevinskoj sanaciji krovništva, no to nije omogućavao način financiranja.

98 Radovi u podu crkve, u kojima je pronađen sarkofag, izvođeni su 1989. godine u doba kada je godišnja inflacija iznosila više od 1000 %, pa je financiranje čak programom predviđenih i ugovorenih radova bilo krajnje teško. Nakon pronalaska sarkofaga bilo je snažnih pritisaka da se on izvadi iz zemlje, no kako nije bilo nikakvih garancija da će se osigurati sredstva za njegovu konzervaciju i prezentaciju, na to se nije pristalo. Da se tada podleglo pritiscima i izvadilo sarkofag, vjerojatno bi bio trajno izgubljen. Cijeli iskop zatran je batudom; posebno je to pažljivo izvedeno oko sarkofaga. Stoga nema nikakvih problema da se taj dio poda izreže, u podu izvede suha, izolirana i ventilirana komora u kojoj će uz odgovarajuće tumačenje biti izložen sarkofag.

Summary

Drago Miletić

About the Construction Changes of St. George's Church in Belec – something different

St. George's Church in Belec has always been enticing the interest of researchers. Szabo (1912) emphasizes the mystery behind the chronology of the construction of its individual parts. He claims that its bell tower originally had a defence function and goes even further when he ascertains that it was in fact a part of an earlier object of defence. Soon after the end of World War II Tihomil Stahuljak did research on the church and executed the first conservation-restoration work (1946-1950). On the basis of the results he got, Stahuljak rejected the idea that the bell tower had had a defence function and correctly established the order of construction, but in the end concluded that the final question about whether the bell tower was built before the nave or the other way around would be answered after the floor where the two come into contact was researched.

The dilemmas about the order of construction of individual church parts as well as those connected to the original function of the bell tower, which carries accentuated Romanesque features, led to a number of new conclusions without the execution of any new research of the church's structures. Since recently, the construction of the bell tower is believed to have taken place in the fourteenth century (D. Samardžija Vukičević, 2005), i.e. after the construction of the nave. The other hypothesis is that St. George's Church in Belec is the kind of a church that has a Chorturm (Z. Balog, 2009); according to that hypothesis, today's bell tower used to be church's sanctuary or the eastern entrance.

St George's Church was damaged in the earthquake of 1981, after which it got restored in compliance with the findings of conservationist and archaeological research and the work done on the presentation of the church. The research done on the floor of the church, where the bell tower touches the nave, led to the discovery of the basis of the eastern wall of the tower. No basis of the western wall of the nave was found in that research. The data confirmed that the ground floor of the bell tower is the oldest part of the church that had the nave with the sanctuary adjoined to it at the end of the thirteenth century. Next to the northern wall of the ground floor of the bell tower, a stone sarcophagus was discovered, but without the top. The sarcophagus is carved out of a stone block and has two chambers: a wider one, which has carved contours of a body with an emphasized spine and ribs and holes for the head and heels, and a much narrower chamber in which bones of a previously buried person were put.

In the basement, there are unusually big doors with regard to the size of the space. That combined with the form of the window and the blind arches, which are located only near the top of the interior northern wall, lead to the conclusion that the Romanesque ground floor of the bell tower was originally built for the tomb of a Belec nobleman, no later than in the first decades of the 13th century. Traces of fire on the interior walls of the ground floor, which were discovered under the plastered layer by Stahuljak, as well as the destroyed sarcophagus with a broken bottom, point to the fact that the damage might be from the Mongolian invasion of 1242.